

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
PAOLO MENGOLZI
της 13ης Ιουλίου 2016¹

Συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-154/15, C-307/15 και C-308/15

Francisco Gutiérrez Naranjo
κατά
Cajasur Banco S.A.U. (C-154/15),
και
Ana María Palacios Martínez
κατά
Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (C-307/15),
και
Banco Popular Español SA
κατά
Emilio Irlés López,
Teresa Torres Andreu (C-308/15)

[αιτήσεις του Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Granada (εμποροδικείου αριθ. 1 Γρανάδας, Ισπανία) (υπόθεση C-154/15) και του Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακού δικαστηρίου Αλικάντε, Ισπανία) (υποθέσεις C-307/15 και C-308/15)

για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Προδικαστική παραπομπή — Συμβάσεις που συνάπτονται με καταναλωτές — Καταχρηστικές ρήτρες — Εξουσίες του εθνικού δικαστηρίου — Κήρυξη ακυρότητας — Αποτελέσματα — Υποχρέωση επιστροφής των ποσών που εισπράχθηκαν βάσει ρήτρας που κρίθηκε καταχρηστική — Έλλειψη αναδρομικότητας — Συμβατότητα προς το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13/ΕΟΚ»

Περιεχόμενα

I – Το νομικό πλαίσιο	3
A – Η οδηγία 93/13	3
B – Το ισπανικό δίκαιο	5
1. Οι κανονιστικές διατάξεις	5

¹ — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

2. Η νομολογία του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου).....	5
α) Η απόφαση της 9ης Μαΐου 2013	5
β) Οι αποφάσεις της 25ης Μαρτίου 2015 και της 29ης Απριλίου 2015	6
II – Τα πραγματικά περιστατικά, οι διαφορές των κύριων δικών και τα προδικαστικά ερωτήματα	7
A – Η υπόθεση C-154/15	7
B – Οι υποθέσεις C-307/15 και C-308/15	8
1. Η υπόθεση C-307/15	8
2. Η υπόθεση C-308/15	8
3. Τα προδικαστικά ερωτήματα στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15	9
III – Η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου	11
A – Επί του αιτήματος εκδίκασης των υποθέσεων C-307/15 και C-308/15 κατά την ταχεία διαδικασία	10
B – Επί της διεξαγωγής της έγγραφης διαδικασίας και της προφορικής διαδικασίας	11
IV – Νομική ανάλυση	11
A – Επί των προδικαστικών ερωτημάτων, θεωρούμενων από κοινού, της υποθέσεως C-154/15 και του πρώτου ερωτήματος, κοινού στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15	11
1. Επί του επιπέδου προστασίας που διασφαλίζει στους καταναλωτές η νομολογία του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) σε σχέση με εκείνο της οδηγίας 93/13	13
2. Επί του περιεχομένου της υποχρέωσης που επιβάλλεται στα κράτη μέλη με το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13	16
α) Μια ελάχιστη διαφωτιστική γραμματική ερμηνεία	17
β) Εξέταση της νομολογίας	17
γ) Εφαρμογή στις υπό κρίση περιπτώσεις	19
B – Επί των λοιπών προδικαστικών ερωτημάτων	21
V – Πρόταση	24

1. Τα ισπανικά δικαστήρια έχουν συμβάλει σημαντικά στη διαμόρφωση της νομολογίας που αφορά την οδηγία 93/13/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 1993, σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές², υποβάλλοντας, συστηματικά, στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα που το ώθησαν να διευκρινίσει την ερμηνεία της. Επί του παρόντος, οι

2 — ΕΕ 1993, L 95, σ. 29.

διαφορές που απασχολούν τα ισπανικά δικαστήρια και, παρεμπιπτόντως, το Δικαστήριο αφορούν τις ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» που προστίθενται στις συμβάσεις δανείου οι οποίες συνάπτονται με τους καταναλωτές³. Οι ρήτρες αυτές προβλέπουν ότι το τραπεζικό ίδρυμα που χορηγεί ενυπόθηκο δάνειο με κυμαινόμενο επιτόκιο εφαρμόζει ένα κατώτατο όριο στις μεταβολές του επιτοκίου, οπότε, ακόμη και αν το ισχύον επιτόκιο είναι χαμηλότερο από κάποιο επίπεδο (ή «κατώτατο όριο»), ο καταναλωτής συνεχίζει να πληρώνει κατώτατους τόκους που αντιστοιχούν σε αυτό το επίπεδο.

2. Στις παρούσες υποθέσεις ανακύπτει ένα ζήτημα αρχής, που αφορά όχι τόσο τις καθεαυτές ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» όσο τα αποτελέσματα που πρέπει να έχει η διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα τέτοιων ρητρών. Το πλαίσιο εντός του οποίου ανακύπτει το εν λόγω ζήτημα είναι ιδιαίτον, καθόσον χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη σειράς αποφάσεων που εξέδωσε το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), με τις οποίες αυτό έκρινε ότι οι καταναλωτές δεν μπορούν να επιτύχουν επιστροφή των ποσών που κατέβαλαν στους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς βάσει των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου» παρά μόνον από την ημερομηνία εκδόσεως της πρώτης αποφάσεώς του, με την οποία διαπιστώθηκε η ακυρότητα των εν λόγω ρητρών λόγω του καταχρηστικού χαρακτήρα τους, ήτοι την 9η Μαΐου 2013.

I – Το νομικό πλαίσιο

Η οδηγία 93/13

3. Από την τέταρτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13 προκύπτει ότι «εναπόκειται στα κράτη μέλη να μεριμνούν ώστε στις συμβάσεις που συνάπτονται με τους καταναλωτές να μην περιλαμβάνονται καταχρηστικές ρήτρες».

4. Κατά τη δωδέκατη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13, «ως έχουν σήμερα οι εθνικές νομοθεσίες, μόνον μερική εναρμόνιση είναι δυνατή: [...] ότι έχει σημασία εν προκειμένω να δοθεί στα κράτη η δυνατότητα, τηρουμένης της [Σ]υνθήκης, να παρέχουν υψηλότερο επίπεδο προστασίας στον καταναλωτή μέσω εθνικών διατάξεων αυστηρότερων από τις διατάξεις της παρούσας οδηγίας».

5. Στη δέκατη έκτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13, ο νομοθέτης της Ένωσης διευκρίνισε ότι «η[...] βάσει των καθορισθέντων γενικών κριτηρίων, [...] εκτίμηση του καταχρηστικού χαρακτήρα των ρητρών [...] πρέπει να συμπληρώνεται από κάποιο μέσο γενικής αξιολόγησης των διαφόρων εμπλεκόμενων συμφερόντων· αυτό αποτελεί την απαίτηση καλής πίστης· κατά την εκτίμηση της καλής πίστης, πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη διαπραγματευτική δύναμη εκάτερου των συμβαλλομένων· αυτή η απαίτηση μπορεί να ικανοποιηθεί από τον επαγγελματία όταν συναλλάσσεται με έντιμο και δίκαιο τρόπο με τον αντισυμβαλλόμενο του οποίου οφείλει να λαμβάνει υπόψη τα νόμιμα συμφέροντα».

6. Η δέκατη όγδοη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13 τονίζει ότι «η φύση των αγαθών ή των υπηρεσιών πρέπει να επηρεάζει την εκτίμηση όσον αφορά τον καταχρηστικό χαρακτήρα των συμβατικών ρητρών».

7. Η εικοστή αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13 ορίζει ότι «οι συμβάσεις πρέπει να συντάσσονται με σαφή και κατανοητό τρόπο· [...] ο καταναλωτής πρέπει να έχει πράγματι την ευκαιρία να λάβει γνώση όλων των ρητρών και [...] σε περίπτωση αμφιβολίας πρέπει να υπερισχύσει η πιο ευνοϊκή ερμηνεία για τον καταναλωτή».

3 — Όπως μαρτυρεί εσχάτως η πλημμυρίδα των σχετικών με αυτό το θέμα προδικαστικών παραπομπών στο Δικαστήριο: βλ., υπ' αυτή την έννοια, απόφαση της 14ης Απριλίου 2016, Sales Sinués και Drame Ba (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252), καθώς και τις εκκρεμείς υποθέσεις C-349/15, C-381/15, C-431/15, C-525/15, C-554/14, C-1/16 και C-34/16.

8. Η εικοστή πρώτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13 προβλέπει ότι «τα κράτη μέλη πρέπει να λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα ώστε να αποφεύγεται η παρουσία καταχρηστικών ρητρών μέσα στις συμβάσεις που συνάπτονται μεταξύ καταναλωτή και επαγγελματία: [...] εάν παρ' όλα αυτά εμφανίζονται στις συμβάσεις καταχρηστικές ρήτρες, δεν θα δεσμεύουν τον καταναλωτή, η δε σύμβαση θα εξακολουθεί να δεσμεύει τα συμβαλλόμενα μέρη σύμφωνα με τους ίδιους όρους, εάν μπορεί να υφίσταται χωρίς τις καταχρηστικές ρήτρες».

9. Κατά την εικοστή τέταρτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13, «οι δικαστικές αρχές [...] πρέπει να διαθέτουν τα κατάλληλα και αποτελεσματικά μέσα ώστε να θέτουν τέρμα στην εφαρμογή των καταχρηστικών ρητρών στις συμβάσεις που συνάπτονται με τους καταναλωτές».

10. Κατά το άρθρο 3, παράγραφοι 1 και 2, της οδηγίας 93/13:

«1. Ρήτρα σύμβασης που δεν απετέλεσε αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης θεωρείται καταχρηστική όταν, παρά την απαίτηση καλής πίστης, δημιουργεί εις βάρος του καταναλωτή σημαντική ανισορροπία ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μερών, τα απορρέοντα από τη σύμβαση.

2. Θεωρείται πάντοτε ότι η ρήτρα δεν αποτέλεσε αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης, όταν έχει συνταχθεί εκ των προτέρων και όταν ο καταναλωτής, εκ των πραγμάτων, δε μπόρεσε να επηρεάσει το περιεχόμενό της, ιδίως στα πλαίσια μιας σύμβασης προσχωρήσεως».

11. Το άρθρο 4 της οδηγίας 93/13 έχει ως εξής:

«1. Με την επιφύλαξη του άρθρου 7, ο καταχρηστικός χαρακτήρας μιας συμβατικής ρήτρας κρίνεται αφού ληφθούν υπόψη η φύση των αγαθών ή των υπηρεσιών που αφορά η σύμβαση και όλες οι κατά τον χρόνο της σύναψης της σύμβασης περιστάσεις που περιέβαλαν την εν λόγω σύναψη, καθώς και όλες οι υπόλοιπες ρήτρες της σύμβασης ή άλλης σύμβασης από την οποία αυτή εξαρτάται.

2. Η εκτίμηση του καταχρηστικού χαρακτήρα των ρητρών δεν αφορά ούτε τον καθορισμό του κυρίου αντικειμένου της σύμβασης ούτε το ανάλογο ή μη μεταξύ της τιμής και της αμοιβής, αφενός, και των υπηρεσιών ή αγαθών που θα παρασχεθούν ως αντάλλαγμα, αφετέρου, εφόσον οι ρήτρες αυτές είναι διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή και κατανοητό».

12. Το άρθρο 5 της οδηγίας 93/13 τονίζει ότι, «[σ]την περίπτωση συμβάσεων των οποίων όλες ή μερικές ρήτρες που προτείνονται στον καταναλωτή έχουν συνταχθεί εγγράφως, οι ρήτρες αυτές πρέπει να συντάσσονται πάντοτε με σαφή και κατανοητό τρόπο. Σε περίπτωση αμφιβολίας για την έννοια μιας ρήτρας, επικρατεί η ευνοϊκότερη για τον καταναλωτή ερμηνεία».

13. Το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 ορίζει ότι «[τ]α κράτη μέλη θεσπίζουν διατάξεις, σύμφωνα με τις οποίες οι καταχρηστικές ρήτρες συμβάσεως μεταξύ επαγγελματία και καταναλωτή, τηρουμένων των σχετικών όρων της εθνικής νομοθεσίας, δεν δεσμεύουν τους καταναλωτές, ενώ η σύμβαση εξακολουθεί να δεσμεύει τους συμβαλλομένους αν μπορεί να υπάρξει και χωρίς τις καταχρηστικές ρήτρες».

14. Κατά το άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, «[τ]α κράτη μέλη μεριμνούν ώστε, προς το συμφέρον των καταναλωτών καθώς και των ανταγωνιζόμενων επαγγελματιών, να υπάρχουν τα κατάλληλα και αποτελεσματικά μέσα, προκειμένου να πάψει η χρησιμοποίηση των καταχρηστικών ρητρών στις συμβάσεις που συνάπτονται από έναν επαγγελματία με καταναλωτές».

15. Το άρθρο 8 της οδηγίας 93/13 προβλέπει ότι «[τ]α κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν ή να διατηρούν, στον τομέα που διέπεται από την παρούσα οδηγία, αυστηρότερες διατάξεις, σύμφωνες προς τη Συνθήκη, για να εξασφαλίζεται μεγαλύτερη προστασία του καταναλωτή».

Το ισπανικό δίκαιο

1. Οι κανονιστικές διατάξεις

16. Κατά το άρθρο 1303 του αστικού κώδικα, που ορίζει τις συνέπειες που απορρέουν από τη διαπίστωση ακυρότητας, «[κ]ηρυχθείσας άκυρης της ενοχής, οι αντισυμβαλλόμενοι οφείλουν να αποδώσουν αμοιβαίως τα πράγματα και το αντίτιμο με τους αναλογούντες τόκους».

17. Σύμφωνα με το άρθρο 83 του Ley General para la Defensa de los Consumidores y Usuarios y otras leyes complementarias (γενικού νόμου για την προστασία των καταναλωτών και των χρηστών και άλλων συμπληρωματικών νόμων, στο εξής: LGDCU)⁴, «[ο]ι καταχρηστικές ρήτρες είναι αυτοδικαίως άκυρες και λογίζονται ως μη τεθείσες. Για τον σκοπό αυτό, κατόπιν ακροάσεως των διαδίκων, ο δικαστής κηρύσσει άκυρες τις καταχρηστικές ρήτρες της συμβάσεως, μολονότι η σύμβαση συνεχίζει να δεσμεύει τα μέρη υπό τους ίδιους όρους, αν μπορεί να υφίσταται χωρίς τις καταχρηστικές ρήτρες».

2. Η νομολογία του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου)

α) Η απόφαση της 9ης Μαΐου 2013

18. Με την απόφασή του της 9ης Μαΐου 2013⁵, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) εξέτασε διεξοδικώς, στο πλαίσιο συλλογικής αγωγής, ασκηθείσας από μια ένωση καταναλωτών κατά τριών τραπεζικών ιδρυμάτων, τον καταχρηστικό χαρακτήρα των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου».

19. Το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) διαπίστωσε ότι, εφόσον δεν μπορούν να διαχωρισθούν από το αντίτιμο ή την αντιπαροχή, οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» αποτελούν μέρος του κύριου αντικειμένου της συμβάσεως, οπότε δεν είναι δυνατό, κατ' αρχήν, να ελεγχθεί ο καταχρηστικός χαρακτήρας του περιεχομένου τους. Παρά ταύτα, στο μέτρο που το Δικαστήριο έχει επιτρέψει την άσκηση δικαστικού ελέγχου των ρητρών που καθορίζουν το κύριο αντικείμενο της συμβάσεως, προκειμένου να εξασφαλίζεται στον καταναλωτή υψηλότερο επίπεδο προστασίας, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) εκτίμησε ότι μπορούσε να προβεί στην ανάλυση του τυχόν καταχρηστικού χαρακτήρα των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου», τονίζοντας ότι η απόφαση της 3ης Ιουνίου 2010, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid⁶, του παρείχε τη δυνατότητα ασκήσεως ελέγχου που δεν περιορίζεται απλώς στην επαλήθευση του αν οι ρήτρες είναι διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή. Το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) αναγνώρισε ότι το γράμμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13 αναφέρεται μόνο σε τυπικό έλεγχο διαφάνειας των ρητρών που καθορίζουν το κύριο αντικείμενο της συμβάσεως. Παρά ταύτα, σύμφωνα με τον τρόπο με τον οποίο ερμήνευσε την απόφαση του Δικαστηρίου της 3ης Ιουνίου 2010, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid⁷, έκρινε ότι, εκτός από αυτό το πρώτο φίλτρο διαφάνειας, τα ισπανικά δικαστήρια μπορούν να υποβάλλουν αυτές τις ρήτρες σε έναν δεύτερο έλεγχο, πιο απαιτητικό από αυτόν που προβλέπει η οδηγία 93/13, στηριζόμενο στο άρθρο 80, παράγραφος 1, του LGDCU⁸. Κατά το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), η διάταξη αυτή θεσπίζει ένα δεύτερο φίλτρο διαφάνειας, που συνίσταται στην εξέταση του ζητήματος αν ο καταναλωτής γνώριζε ή μπορούσε ευχερώς να γνωρίζει το οικονομικό και νομικό βάρος που συνεπαγόταν για αυτόν η σύμβαση. Μολονότι το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) έκρινε ότι οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» ήταν

4 — Το ενοποιημένο κείμενο του οποίου εγκρίθηκε με το Real Decreto Legislativo 1/2007 por el que se aprueba el texto refundido de la Ley General para la Defensa de los Consumidores y Usuarios y otras leyes complementarias (βασιλικό νομοθετικό διάταγμα 1/2007, περί εγκρίσεως του αναδιατυπωμένου κειμένου του γενικού νόμου περί προστασίας των καταναλωτών και των χρηστών και άλλων συμπληρωματικών νόμων), της 26ης Νοεμβρίου 2007 (BOE αριθ. 287, της 30ής Νοεμβρίου 2007).

5 — Απόφαση αριθ. 241/12 (ES:TS:2013:1916).

6 — C-484/08, EU:C:2010:309.

7 — C-484/08, EU:C:2010:309.

8 — Το οποίο διευκρινίζει τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει μια ρήτρα για να κρίνεται διαφανής.

θεμιτές, καθόσον ανταποκρίνονταν στις κατά νόμο απαιτήσεις διαφάνειας, και σύμφωνες προς τον πρώτο έλεγχο διαφάνειας, εντούτοις έκρινε διαφορετικά, όσον αφορά τον δεύτερο έλεγχο⁹. Ως εκ τούτου, χαρακτήρισε «καταχρηστικές» τις ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου», διαπίστωσε την ακυρότητά τους, διατηρώντας όμως το κύρος των συμβάσεων στις οποίες αυτές είχαν περιληφθεί, και υποχρέωσε τα τρία τραπεζικά ιδρύματα που ήταν διάδικοι στην ενώπιόν του διαδικασία να εξαλείψουν τις ρήτρες αυτές από τις υφιστάμενες συμβάσεις και να παύσουν να τις χρησιμοποιούν.

20. Λόγω του ότι θεωρούσε ότι εφαρμόζε ex pono έναν ενισχυμένο έλεγχο της διαφάνειας των επίδικων ρητρών, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) περιόρισε, κατόπιν αιτήματος της εισαγγελικής αρχής, τα διαχρονικά αποτελέσματα της αποφάσεώς του. Έκρινε συγκεκριμένα ότι η αναδρομικότητα μπορεί να περιορισθεί κατ' εφαρμογή των αρχών της ασφάλειας δικαίου, της εκτιμήσεως κατά δίκαιη κρίση και της απαγορεύσεως του αδικαιολόγητου πλουτισμού και έλεγξε αν συντρέχουν τα δύο κριτήρια που απαιτεί το Δικαστήριο, όταν αυτό καλείται να περιορίσει τα διαχρονικά αποτελέσματα των δικών του αποφάσεων, ήτοι η καλή πίστη των ενδιαφερομένων και ο κίνδυνος σοβαρών οικονομικών διαταραχών¹⁰. Κατά τρόπο συνεπή προς αυτή την ανάλυση¹¹, αποφάσισε ότι η διαπίστωση της ακυρότητας δεν επηρεάζει ούτε τις καταστάσεις που έχουν οριστικά κριθεί με αποφάσεις οι οποίες έχουν αποκτήσει ισχύ δεδικασμένου ούτε τις πληρωμές που έχουν πραγματοποιηθεί έως την ημερομηνία εκδόσεως της αποφάσεως της 9ης Μαΐου 2013.

β) Οι αποφάσεις της 25ης Μαρτίου 2015 και της 29ης Απριλίου 2015

21. Στις 25 Μαρτίου 2015 και στις 29 Απριλίου 2015¹², αποφαινόμενο στο πλαίσιο δύο ατομικών αγωγών που ασκήθηκαν κατά ενός από τα πιστωτικά ιδρύματα που ήταν εναγόμενα στη συλλογική δίκη στο πλαίσιο της οποίας εκδόθηκε η απόφαση της 9ης Μαΐου 2013, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) έκρινε ότι τα περιστατικά ήταν πανομοιότυπα προς αυτά που αποτέλεσαν την αφετηρία της αποφάσεώς του της 9ης Μαΐου 2013. Ως εκ τούτου, επιβεβαίωσε τον καταχρηστικό χαρακτήρα των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου». Επιπλέον, εκτίμησε ότι το σκεπτικό όσον αφορά την ασφάλεια δικαίου, την καλή πίστη και τους κινδύνους σοβαρών οικονομικών διαταραχών ήταν το ίδιο. Υπό τις συνθήκες αυτές, περιόρισε τα διαχρονικά αποτελέσματα των αποφάσεων του της 25ης Μαρτίου 2015 και της 29ης Απριλίου 2015, περιορίζοντας την υποχρέωση επιστροφής των ποσών που καταβλήθηκαν κατ' εφαρμογή των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου» σε αυτά που καταβλήθηκαν μετά την έκδοση της αποφάσεως της 9ης Μαΐου 2013, ημερομηνία από της οποίας έπαψε να υφίσταται η καλή πίστη των ενδιαφερομένων.

9 — Από τη δικογραφία προκύπτει ότι ο δεύτερος αυτός έλεγχος παρουσιάζεται ως μια νέα απαίτηση από το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο). Το εν λόγω δικαστήριο εκτίμησε ότι, για να ανταποκρίνονται οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» σε αυτόν τον ενισχυμένο έλεγχο, είναι αναγκαίο, κατά το χρονικό σημείο της συνάψεως της συμβάσεως, ο καταναλωτής να έχει λάβει γνώση διαφόρων σεναρίων που συνδέονται με την ευλόγως προβλέψιμη εξέλιξη του επιτοκίου ή πληροφοριών όσον αφορά το κόστος σε σχέση με άλλους προτεινόμενους από το ίδιο ίδρυμα όρους και προϋποθέσεις χορήγησης δανείου. Θα επανέλθω αργότερα, κατά την ανάλυσή μου, στον φερόμενο ως καινοφανή χαρακτήρα της θέσεως του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου).

10 — Ως προς τα δύο αυτά κριτήρια, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) παρέπεμψε στην απόφαση της 21ης Μαρτίου 2013, RWE Vertrieb (C-92/11, EU:C:2013:180).

11 — Το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) εκτίμησε ότι i) οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» είναι θεμιτές, ii) η ενσωμάτωσή τους στις συμβάσεις με κυμαινόμενο επιτόκιο αποδίδεται σε αντικειμενικούς λόγους, iii) δεν πρόκειται για ρήτρες ασυνήθιστες ή υπερβολικές, iv) η αγορά ανέχθηκε τη χρήση τους επί μακρόν, v) ο καταχρηστικός χαρακτήρας τους διαπιστώθηκε όχι λόγω του εγγενώς παράνομου χαρακτήρα των αποτελεσμάτων τους, αλλά λόγω της ελλείψεως διαφάνειας, vi) η έλλειψη διαφάνειας προκύπτει από την ανεπαρκή παροχή πληροφοριών, vii) η εθνική κανονιστική ρύθμιση τηρήθηκε, viii) ο σκοπός του καθορισμού του ελάχιστου επιτοκίου ανταποκρίνεται στην ανάγκη διατήρσεως ελάχιστης αποδόσεως των στοιχείων ενεργητικού των ενυπόθηκων δανείων και οι ρήτρες υπολογίζονταν έτσι ώστε να μην επέρχονται σημαντικές αλλαγές στα προς καταβολή ποσά, ix) η υποκατάσταση πιστωτή έχει καταστεί δυνατή από τον νόμο, οπότε ένας μη ικανοποιημένος καταναλωτής μπορεί ευχερώς να αλλάξει πιστωτικό ίδρυμα, και x) είναι παγκοίμως γνωστό ότι η restitutio in integrum από της ημερομηνίας συνάψεως της συμβάσεως θα επέφερε σοβαρές οικονομικές διαταραχές.

12 — Αντιστοίχως αποφάσεις αριθ. 139/2015 (ES:TS:2015:1280) και αριθ. 222/2015 (ES:TS:2015:2207).

II – Τα πραγματικά περιστατικά, οι διαφορές των κύριων δικών και τα προδικαστικά ερωτήματα

Η υπόθεση C-154/15

22. Ο Francisco Gutiérrez Naranjo συνήψε με την τράπεζα Cajasur Banco S.A.U. σύμβαση ενυπόθηκου δανείου στην οποία περιελήφθη ρήτρα «κατώτατου ορίου επιτοκίου». Ο F. Gutiérrez Naranjo άσκησε ενώπιον του Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Granada (εμποροδικείου αριθ. 1 Γρανάδας), αφενός, αγωγή παραλείψεως αφορώσα τη συμβατική αυτή ρήτρα, για τον λόγο ότι πρόκειται περί καταχρηστικής ρήτρας, και, αφετέρου, αγωγή επιστροφής των καταβληθέντων, από της συνάψεως της συμβάσεως δανείου, ποσών δυνάμει της κατά τους ισχυρισμούς του καταχρηστικής ρήτρας.

23. Το Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Granada (εμποροδικείο αριθ. 1 Γρανάδας) υπενθυμίζει την έννοια της αποφάσεως που εξέδωσε το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), με ημερομηνία 9 Μαΐου 2013, και αναφέρεται σε μια διαφορετική εφαρμογή, από τα ισπανικά τακτικά δικαστήρια, αυτής της αποφάσεως, ιδίως όσον αφορά τη δυνατότητα μεταφοράς της στο πλαίσιο όχι πλέον συλλογικής, αλλά ατομικής αγωγής. Επιπλέον, για την περίπτωση που θεωρηθεί ότι δεν είναι δυνατό να επιτραπεί η επιστροφή των ποσών που καταβλήθηκαν δυνάμει μιας ρήτρας, η οποία κηρύχθηκε καταχρηστική, από της συνάψεως της συμβάσεως που περιέχει αυτή τη ρήτρα, το Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Granada (εμποροδικείο αριθ. 1 Γρανάδας) διερωτάται ως προς το χρονικό σημείο το οποίο θα τεθεί ως αφετηρία για την εν λόγω επιστροφή. Επίσης, διερωτάται αν ο περιορισμός αυτός των σχετικών με την επιστροφή αποτελεσμάτων της κηρύξεως της ακυρότητας λόγω του καταχρηστικού χαρακτήρα είναι συμβατός με τη νομολογία του Δικαστηρίου¹³, αν και κλίνει προς την εκδοχή ότι ο περιορισμός των αποτελεσμάτων της ακυρότητας δεν είναι συγκρίσιμος προς τυχόν εξουσία του εθνικού δικαστή να μεταβάλει το περιεχόμενο των ρητρών που κρίθηκαν καταχρηστικές.

24. Αντιμέτωπο επομένως με δυσχέρεια ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, το Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Granada (εμποροδικείο αριθ. 1 Γρανάδας) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και, με απόφαση που περιήλθε στη Γραμματεία του Δικαστηρίου την 1η Απριλίου 2015, να υποβάλει σε αυτό τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

- «1) Συνάδει στην υπό κρίση περίπτωση η περιλαμβανόμενη στο άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 ερμηνεία περί μη δεσμευτικού χαρακτήρα των καταχρηστικών ρητρών, με ερμηνεία σύμφωνα με την οποία η προπαρατεθείσα ρήτρα παρά την κήρυξή της ως άκυρης διατηρεί τα αποτελέσματά της έως την εν λόγω κήρυξη ακυρότητας και, επομένως, με ερμηνεία κατά την οποία, μολονότι η ρήτρα κηρύσσεται άκυρη, τα αποτελέσματα που αυτή παρήγε κατά τη διάρκεια ισχύος της είναι έγκυρα και ισχυρά;
- 2) Συνάδει η παύση, με δικαστική απόφαση, της χρήσεως συγκεκριμένης ρήτρας (σύμφωνα με το άρθρο 6, παράγραφος 1, και το άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13), κατόπιν κηρύξεως της ακυρότητάς της στο πλαίσιο ασκήσεως ατομικής αγωγής από καταναλωτή, με τον περιορισμό των αποτελεσμάτων της ακυρότητας αυτής; Δύνανται τα δικαστήρια να περιορίσουν την επιστροφή των ποσών τα οποία έχει καταβάλει ο καταναλωτής –επιστροφή στην οποία υποχρεούται να προβεί ο επαγγελματίας– κατ' εφαρμογήν της ρήτρας η οποία μεταγενέστερα κηρύσσεται εξ αρχής άκυρη, λόγω ελλιπούς πληροφορήσεως και/ή αδιαφάνειας;»

13 — Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349).

Οι υποθέσεις C-307/15 και C-308/15

1. Η υπόθεση C-307/15

25. Η Ana María Palacios Martínez συνήψε, στις 28 Ιουλίου 2006, με την τράπεζα Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (στο εξής BBVA) σύμβαση ενυπόθηκου δανείου στην οποία είχε περιληφθεί ρήτρα «κατώτατου ορίου επιτοκίου». Στις 6 Μαρτίου 2014, η A. M. Palacios Martínez άσκησε ένδικο βοήθημα κατά της BBVA με σκοπό να διαπιστωθεί η ακυρότητα της εν λόγω ρήτρας λόγω του καταχρηστικού χαρακτήρα της. Στις 3 Νοεμβρίου 2014, το Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Alicante (εμποροδικείο αριθ. 1 Αλικάντε) έκρινε ότι το ασκηθέν ένδικο βοήθημα είχε καταστεί άνευ αντικειμένου¹⁴, χωρίς να θίγεται η επιστροφή στην A. M. Palacios Martínez των ποσών που είχε εισπράξει η BBVA δυνάμει της εν λόγω ρήτρας από τις 9 Μαΐου 2013, σύμφωνα με όσα έκρινε το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) με την απόφασή του της 9ης Μαΐου 2013.

26. Η A. M. Palacios Martínez άσκησε έφεση κατά της ανωτέρω αποφάσεως ενώπιον του Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακού δικαστηρίου Αλικάντε). Κατ' αυτήν, οι κριθείσες πρωτοδίκως προϋποθέσεις επιστροφής δεν συνάδουν ούτε προς το άρθρο 1303 του αστικού κώδικα ούτε προς την, καθιερωθείσα με την οδηγία 93/13, αρχή, κατά την οποία οι καταχρηστικές ρήτρες δεν δεσμεύουν τους καταναλωτές. Εφόσον τα ποσά που εισέπραξε η BBVA από την ημερομηνία συνάψεως της συμβάσεως με την A. M. Palacios Martínez έως την ημερομηνία εκδόσεως της αποφάσεως του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) εισπράχθηκαν επί τη βάσει μιας συμβατικής ρήτρας που κρίθηκε καταχρηστική και δεδομένου ότι η επιστροφή των εν λόγω ποσών καθίσταται απαιτητή μόνον από την ημερομηνία εκδόσεως της εν λόγω αποφάσεως, η καταχρηστική ρήτρα δέσμευε επομένως εν μέρει τον καταναλωτή, μολονότι η οδηγία 93/13 απαιτεί την απόλυτη και άνευ αιρέσεων ανυπαρξία δεσμευτικού χαρακτήρα, προκειμένου να διασφαλιστεί η πλήρης προστασία του καταναλωτή. Ακόμη και αν υποθεθεί ότι τα κριτήρια της καλής πίστης και των κινδύνων σοβαρών οικονομικών διαταραχών είναι κρίσιμα, προκειμένου να περιορισθούν, ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, τα αποτελέσματα της επιστροφής των καταβληθέντων δυνάμει μιας ρήτρας που κρίθηκε καταχρηστική ποσών, η A. M. Palacios Martínez αμφισβητεί ότι η καλή πίστη μπορεί να γίνει δεκτή υπέρ της BBVA. Επιπλέον, η BBVA δεν θα διέτρεχε κανέναν κίνδυνο, αν υποχρεωνόταν να αποδώσει τα ποσά που η A. M. Palacios Martínez της κατέβαλε βάσει της ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου» που κρίθηκε καταχρηστική. Αν υφίσταται οικονομικός κίνδυνος, αυτός θα είναι οπωσδήποτε εκείνος που απειλεί την οικιακή οικονομία της εν λόγω καταναλώτριας.

2. Η υπόθεση C-308/15

27. Την 1η Ιουνίου 2001, ο Emilio Irlés López και η Teresa Torres Andreu συνήψαν με την τράπεζα Banco Popular Español SA¹⁵ σύμβαση ενυπόθηκου δανείου που περιείχε ρήτρα «κατώτατου ορίου επιτοκίου». Τον Μάιο και τον Ιούνιο του 2007, η Banco Popular Español συναίνεσε σε αύξηση κεφαλαίου και κάθε αύξηση επέφερε και αναθεώρηση αυτής της ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου».

14 — Το Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Alicante (εμποροδικείο αριθ. 1 Αλικάντε) έκρινε ότι, αφού το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) κήρυξε την ακυρότητα μιας πανομοιότυπης ρήτρας στη διαφορά που εκκρεμούσε ενώπιον αυτού με την απόφασή του της 9ης Μαΐου 2013, η διαπίστωση της ακυρότητας της εν λόγω ρήτρας στην εκκρεμή ενώπιόν του διαφορά ήταν περιττή, λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι η BBVA ήταν ένα από τα τρία πιστωτικά ιδρύματα που ήταν διάδικοι στην ενώπιον του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) διαδικασία.

15 — Η Banco Popular Español δεν περιλαμβανόταν μεταξύ των τριών πιστωτικών ιδρυμάτων που ήταν διάδικοι στη διαδικασία ενώπιον του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου), στο πλαίσιο της οποίας εκδόθηκε η απόφασή της 9ης Μαΐου 2013.

28. Ο E. Irlés López και η T. Torres Andreu προσέφυγαν στο Juzgado de lo Mercantil nº 3 de Alicante (εμποροδικείο αριθ. 3 Αλικάντε), προκειμένου να διαπιστωθεί η ακυρότητα της ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου» που περιεχόταν στη σύμβαση του 2001 και στις μετέπειτα πράξεις ανανεώσεως. Λόγω της ελλείψεως της διαφάνειας, η ως άνω ρήτρα έπρεπε, κατ' αυτούς, να θεωρηθεί καταχρηστική. Επιπλέον, ο E. Irlés López και η T. Torres Andreu ζήτησαν να υπολογισθούν εκ νέου οι δόσεις τους εξοφλήσεως χωρίς εφαρμογή της επίδικης ρήτρας και να τους επιστραφεί η διαφορά από την ημερομηνία συνάψεως της συμβάσεως.

29. Στις 10 Νοεμβρίου 2014, το Juzgado de lo Mercantil nº 3 de Alicante (εμποροδικείο αριθ. 3 Αλικάντε) διαπίστωσε την αυτοδίκαιη ακυρότητα, λόγω του καταχρηστικού της χαρακτήρα, της περιεχόμενης στις επίδικες πράξεις ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου». Υποχρέωσε επίσης την Banco Popular Español να αποδώσει στον E. Irlés López και στην T. Torres Andreu τα κριθέντα ως αχρεωστήτως εισπραχθέντα επί τη βάσει αυτής της ρήτρας ποσά, εντόκως, από της ημερομηνίας συνάψεως της συμβάσεως.

30. Η Banco Popular Español άσκησε έφεση κατά της ανωτέρω αποφάσεως ενώπιον του Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακού δικαστηρίου Αλικάντε). Ενώπιον του δευτεροβάθμιου αυτού δικαστηρίου, η Banco Popular Español αμφισβητεί τον καταχρηστικό χαρακτήρα της ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου» που περιελήφθη στη σύμβαση του 2001 και τροποποιήθηκε δύο φορές το 2007 και υποστηρίζει ότι παρέσχε επαρκείς πληροφορίες στους αντισυμβαλλομένους της. Εν πάση περιπτώσει, η Banco Popular Español προβάλλει ως επιχείρημα το γεγονός ότι το πρωτοβάθμιο δικαστήριο, υποχρεώνοντάς την να επιστρέψει αναδρομικά τα φερόμενα ως αχρεωστήτως καταβληθέντα ποσά, παρέκκλινε από τη νομολογία που διαμορφώθηκε από το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) με την απόφασή του της 9ης Μαΐου 2013. Κατά συνέπεια, η απόφαση με ημερομηνία 10 Νοεμβρίου 2014 πρέπει να εξαφανισθεί.

3. Τα προδικαστικά ερωτήματα στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15

31. Το Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακό δικαστήριο Αλικάντε) διατηρεί αμφιβολίες ως προς το περιεχόμενο των κυρώσεων που συνεπάγονται οι καταχρηστικές ρήτρες. Το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 απαιτεί απλώς τέτοιες ρήτρες να μη δεσμεύουν τον καταναλωτή, τηρουμένων των σχετικών όρων της εθνικής νομοθεσίας. Το ζήτημα της επιστροφής των ποσών που καταβλήθηκαν βάσει ρητρών που κηρύχθηκαν καταχρηστικές δεν εναρμονίζεται, a priori, με την οδηγία αυτή. Παρά ταύτα, το αιτούν στις δύο υποθέσεις δικαστήριο διερωτάται αν θα ήταν αντίθετη προς την πρακτική αποτελεσματικότητα, τον αποτρεπτικό σκοπό και την πλήρη προστασία του καταναλωτή που προάγει η οδηγία 93/13, η ερμηνεία του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 υπό την έννοια ότι δεν υποχρεώνει επίσης τα κράτη μέλη να ρυθμίζουν τις προϋποθέσεις αποζημιώσεως των καταναλωτών στους οποίους εφαρμόστηκαν τέτοιες ρήτρες. Το εν λόγω δικαστήριο διερωτάται, επιπλέον, αν ο περιορισμός της επιστροφής, όπως αποφασίσθηκε αυτή από το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), είναι αντίθετος προς την απαγόρευση που το Δικαστήριο επιβάλλει στον εθνικό δικαστή να αναθεωρεί ή να μετριάξει το περιεχόμενο των ρητρών που κρίνονται καταχρηστικές. Δεδομένου ότι κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου τα εθνικά δικαστήρια υποχρεούνται ιδίως να συνάγουν όλες τις συνέπειες που απορρέουν, κατά το εθνικό τους δίκαιο, από τον χαρακτηρισμό μιας ρήτρας ως «καταχρηστικής»¹⁶, το ζήτημα είναι αν ο μη δεσμευτικός, κατά την οδηγία, χαρακτήρας των καταχρηστικών ρητρών πρέπει να νοείται κατά τρόπο απόλυτο ή άνευ αιρέσεων ή αν, αντιθέτως, επιδέχεται προσαρμογές κατά τις περιστάσεις. Τέλος, αν υποθεθεί ότι τα κριτήρια που θέτει το Δικαστήριο, προκειμένου να περιορίσει τα αναδρομικά αποτελέσματα των δικών του αποφάσεων, είναι λυσιτελή σε μια περίπτωση όπως αυτή την οποία αντιμετώπισε το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), το Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακό δικαστήριο Αλικάντε) έχει αμφιβολίες ως προς το κατά πόσον η καλή πίστη των τραπεζών, που

16 — Το Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακό δικαστήριο Αλικάντε) στηρίζεται εν προκειμένω, μεταξύ άλλων, στις αποφάσεις της 26ης Απριλίου 2012, Invitel (C-472/10, EU:C:2012:242), και της 30ής Μαΐου 2013, Jónás (C-397/11, EU:C:2013:340).

βρίσκονταν σαφώς σε θέση υπεροχής σε σχέση με τους καταναλωτές, μπορεί να γίνει δεκτή. Όσον αφορά τον κίνδυνο σοβαρών οικονομικών διαταραχών, το αιτούν δικαστήριο αμφισβητεί ότι το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) βρέθηκε πράγματι μπροστά σε έναν τέτοιο κίνδυνο, δεδομένου ότι στηρίχθηκε απλώς στον χαρακτήρα του ως «παγκοίμως γνωστού», χωρίς να παραθέσει συγκεκριμένες από ποιοτικής και ποσοτικής απόψεως περιστάσεις.

32. Υπό τις συνθήκες αυτές, αντιμέτωπο με μια δυσχέρεια που συνδέεται με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, το Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακό δικαστήριο Αλικάντε) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και, με αποφάσεις που περιήλθαν στη Γραμματεία του Δικαστηρίου στις 25 Ιουνίου 2015, να υποβάλει σε αυτό τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

- «1) Συνάδει προς την αρχή του μη δεσμευτικού χαρακτήρα [των καταχρηστικών ρητρών], η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας [93/13], η μη αναδρομική ισχύς των αποτελεσμάτων επιστροφής που προκύπτουν από την αναγνώριση της ακυρότητας μιας ρήτρας “κατώτατου ορίου επιτοκίου”, ως καταχρηστικής, περιληφθείσας σε σύμβαση δανείου όχι από την ημερομηνία συνάψεως της συμβάσεως, αλλά από μεταγενέστερη ημερομηνία;
- 2) Αποτελεί το κριτήριο της καλής πίστεως των ενδιαφερομένων, στο οποίο θεμελιώνεται ο περιορισμός της αναδρομικής ισχύος [της κηρύξεως της ακυρότητας] καταχρηστικής ρήτρας, αυτοτελή έννοια του δικαίου της Ένωσης, η οποία πρέπει να τυγχάνει ομοιόμορφης ερμηνείας από το σύνολο των κρατών μελών;
- 3) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, ποιες προϋποθέσεις πρέπει να πληρούνται προκειμένου να θεωρηθεί ότι υπάρχει καλή πίστη των ενδιαφερομένων;
- 4) Εν πάση περιπτώσει, συνάδει προς την καλή πίστη των ενδιαφερομένων κύκλων η συμπεριφορά που επέδειξε ο επαγγελματίας κατά τη σύνταξη της συμβάσεως, συμπεριφορά στην οποία ανάγεται η έλλειψη διαφάνειας που καθόρισε την καταχρηστικότητα της ρήτρας;
- 5) Αποτελεί ο κίνδυνος σημαντικών διαταραχών, στον οποίο θεμελιώνεται ο περιορισμός της αναδρομικής ισχύος [της κηρύξεως της ακυρότητας] καταχρηστικής ρήτρας, αυτοτελή έννοια του δικαίου της Ένωσης, η οποία πρέπει να τυγχάνει ομοιόμορφης ερμηνείας από το σύνολο των κρατών μελών;
- 6) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, ποια κριτήρια πρέπει να ληφθούν υπόψη;
- 7) Πρέπει να εκτιμάται ο κίνδυνος σημαντικών διαταραχών λαμβανομένου υπόψη μόνον του κινδύνου που μπορεί να ανακύψει για τον επαγγελματία ή πρέπει να λαμβάνεται επίσης υπόψη η ζημία που υφίστανται οι καταναλωτές λόγω της μη πλήρους επιστροφής των ποσών που έχουν καταβάλει δυνάμει της εν λόγω ρήτρας “κατώτατου ορίου επιτοκίου”;

[και, μόνο για την υπόθεση C-308/15,]

- 8) Συνάδει προς την αναγνωριζόμενη από το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 αρχή περί μη δεσμεύσεως των καταναλωτών από καταχρηστικές ρήτρες και το αναγνωριζόμενο από το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης δικαίωμα αποτελεσματικής ένδικης προστασίας, η αυτόματη επέκταση του περιορισμού των αποτελεσμάτων επιστροφής που απορρέουν από την κηρυχθείσα στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας κινήσας από ένωση καταναλωτών κατά [τριών] πιστωτικών ιδρυμάτων ακυρότητα ρήτρας “κατώτατου ορίου επιτοκίου” σε ατομικές αγωγές περί κηρύξεως της ακυρότητας ρήτρας “κατώτατου ορίου επιτοκίου” ως καταχρηστικής που ασκήθηκαν από καταναλωτές οι οποίοι είχαν συνάψει σύμβαση ενυπόθηκου δανείου με διαφορετικά πιστωτικά ιδρύματα;»

III – Η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου

Επί του αιτήματος εκδίκασεως των υποθέσεων C-307/15 και C-308/15 κατά την ταχεία διαδικασία

33. Στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε από το Δικαστήριο να υπαγάγει τις εν λόγω υποθέσεις στην ταχεία διαδικασία, κατ' εφαρμογή του άρθρου 23 α του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του άρθρου 105, παράγραφος 1, του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου. Το αίτημα αυτό απορρίφθηκε με διάταξη του Προέδρου του Δικαστηρίου της 14ης Αυγούστου 2015.

Επί της διεξαγωγής της έγγραφης διαδικασίας και της προφορικής διαδικασίας

34. Με απόφαση του Προέδρου του Δικαστηρίου της 10ης Ιουλίου 2015, αποφασίσθηκε η συνεκδίκαση των υποθέσεων C-307/15 και C-308/15 προς διευκόλυνση της έγγραφης και της προφορικής διαδικασίας και προς έκδοση κοινής αποφάσεως. Στις υποθέσεις αυτές, γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν ο E. Irlés López, η BBVA, η Banco Popular Español, η Ισπανική Κυβέρνηση, η Πολωνική Κυβέρνηση και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

35. Στην υπόθεση C-154/15, γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν ο F. Gutiérrez Naranjo, η Cajasur Banco, η Τσεχική Κυβέρνηση, η Ισπανική Κυβέρνηση και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και η Επιτροπή.

36. Με την από 21 Οκτωβρίου 2015 απόφαση του Προέδρου του Δικαστηρίου αποφασίστηκε η συνεκδίκαση των υποθέσεων C-154/15, C-307/15 και C-308/15 προς διευκόλυνση της έγγραφης και της προφορικής διαδικασίας και προς έκδοση κοινής αποφάσεως.

37. Κατά την διάρκεια της επ' ακροατηρίου συζήτησεως των τριών υποθέσεων από κοινού, η οποία διεξήχθη στις 26 Απριλίου 2016, προφορικές παρατηρήσεις διατύπωσαν ο F. Gutiérrez Naranjo, η A.M. Palacios Martínez, ο E. Irlés López, η Cajasur Banco, η Banco Popular Español, η BBVA, η Ισπανική Κυβέρνηση και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και η Επιτροπή.

IV – Νομική ανάλυση

38. Τα ερωτήματα που υπέβαλαν τα αιτούντα δικαστήρια διαρθρώνονται, κατ' ουσίαν, γύρω από τρεις κατηγορίες προβλημάτων. Κατ' αρχάς, πρέπει να καθορισθεί αν συνάδει προς το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 ο περιορισμός των αποτελεσμάτων επιστροφής που προκύπτουν από την ακυρότητα η οποία απορρέει από τον χαρακτηρισμό των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου» ως καταχρηστικών. Εν συνεχεία, το Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακό δικαστήριο Αλικάντε) ερωτά το Δικαστήριο, αφενός, αν το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) προέβη σε ορθή εφαρμογή των κριτηρίων της καλής πίστης και των σοβαρών κινδύνων διαταραχών κατά την έννοια της αποφάσεως της 21ης Μαρτίου 2013, RWE Vertrieb¹⁷, και αν, αφετέρου, η διάρθρωση, όπως απορρέει από τη νομολογία του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου), μεταξύ των λύσεων που υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο συλλογικών αγωγών και αυτών που υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο ατομικών αγωγών συνάδει προς το δίκαιο της Ένωσης.

17 — C-92/11, EU:C:2013:180.

39. Η ανάλυση του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, στην οποία προτίθεται να προβώ, θα πρέπει, πάντως, να είναι επαρκής, προκειμένου το Δικαστήριο να δώσει χρήσιμη απάντηση στα αιτούντα δικαστήρια. Το βασικό μέρος των παρουσών προτάσεων θα επικεντρωθεί επομένως στα ερωτήματα που υποβλήθηκαν στο πλαίσιο της υποθέσεως C-154/15 και στο πρώτο ερώτημα που είναι κοινό στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15.

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων, θεωρούμενων από κοινού, της υποθέσεως C-154/15 και του πρώτου ερωτήματος, κοινού στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15

40. Το βασικό ζήτημα, όπως ανήγγειλα εκ προοιμίου, αφορά, κατ' ουσίαν, το αν συνάδει προς το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 η αναγνώριση σε ένα ανώτατο δικαστήριο κράτους μέλους, μετά τον εκ μέρους του χαρακτηρισμό ως «καταχρηστικής» μιας συμβατικής ρήτρας που περιέχεται σε σύμβαση συναφθείσα μεταξύ ενός καταναλωτή και ενός επαγγελματία και τη διαπίστωση της ακυρότητας της εν λόγω ρήτρας, της εξουσίας να περιορίζει τα αποτελέσματα αυτής της αποφάνσεως κατά τρόπον ώστε το δικαίωμα επιστροφής των ποσών που κατέβαλε αχρεωστήτως ο καταναλωτής βάσει της καταχρηστικής ρήτρας να γεννάται μόνον από την ημερομηνία εκδόσεως της αποφάσεως του εν λόγω δικαστηρίου η οποία επιβεβαιώνει τον καταχρηστικό χαρακτήρα της σχετικής ρήτρας.

41. Για να δοθεί απάντηση στο ανωτέρω ζήτημα, είναι αναγκαίες ορισμένες προκαταρκτικές αξιολογήσεις. Πράγματι, ένα από τα πρώτα στάδια του συλλογισμού είναι να εξακριβωθεί σε ποιο πεδίο τοποθετήθηκε το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), όταν εξέδωσε την απόφασή του της 9ης Μαΐου 2013. Το εν λόγω δικαστήριο υποστηρίζει ότι κινήθηκε πέραν του επιπέδου προστασίας που παρέχεται στον καταναλωτή από την οδηγία 93/13, η οποία, προβαίνοντας σε ελάχιστη μόνον εναρμόνιση στον τομέα αυτό, επιτρέπει πράγματι στα κράτη μέλη να προβλέπουν αυστηρότερες διατάξεις¹⁸. Αν όμως αυτό συμβαίνει, ο περιορισμός των αποτελεσμάτων της ακυρότητας δεν θα μπορεί να εξετασθεί με γνώμονα το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, δεδομένου ότι τα ευνοϊκότερα μέτρα υπάγονται εκ φύσεως σε ένα πεδίο το οποίο δεν έχει εναρμονισθεί από την οδηγία.

42. Επομένως, για να δοθεί απάντηση στο βασικό ζήτημα που αφορά, για μια ακόμη φορά, αυτό που οφείλει ή μπορεί να πράττει ο δικαστής στην περίπτωση καταχρηστικών ρητρών, πρέπει πάντως να επανέλθουμε προηγουμένως σε πιο ουσιαστικές εκτιμήσεις σε σχέση με τον τρόπο χαρακτηρισμού, από το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου» ως «καταχρηστικών» ρητρών. Πρόκειται για ένα λεπτό σημείο, κατά μείζονα λόγο καθόσον ο συνομιλητής, στις τρεις αυτές υποθέσεις, πρώτον, δεν είναι το δικαστήριο το οποίο προέβη σε αυτόν τον χαρακτηρισμό και, δεύτερον, δεν θέτει υπό αμφισβήτηση τον καταχρηστικό χαρακτήρα των

18 — Βλ. άρθρο 8 της οδηγίας 93/13. Σημειώνω πάντως ότι το άρθρο αυτό αναφέρεται στη δυνατότητα των κρατών μελών να διατηρούν ή να προβλέπουν αυστηρότερες «διατάξεις» και διερωτώμαι κατά πόσον η απόφαση ενός εθνικού δικαστηρίου, έστω και ανώτατου, μπορεί να θεωρηθεί ως «διάταξη» κατά την έννοια του άρθρου 8 της οδηγίας 93/13. Τονίζω ομοίως ότι η οδηγία 2011/83/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 2011, σχετικά με τα δικαιώματα των καταναλωτών (ΕΕ 2011, L 304, σ. 64), πρόσθεσε στην οδηγία 93/13 το νέο άρθρο 8α το οποίο υποχρεώνει τα κράτη μέλη, εάν εγκρίνουν διατάξεις δυνάμει του άρθρου 8, να ενημερώνουν σχετικώς την Επιτροπή.

ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου»¹⁹. Συναφώς, επομένως, διευκρινίζω, για παν ενδεχόμενο, ότι η διευθέτηση αυτού του προκαταρκτικού ζητήματος πρέπει να νοηθεί όχι ως μια απόπειρα διευρύνσεως της στο πλαίσιο της προδικαστικής παραπομπής συζητήσεως, αλλά, αντιθέτως, ως το αναγκαίο και αναπόφευκτο προαπαιτούμενο, προκειμένου να δοθεί χρήσιμη απάντηση στα αιτούντα δικαστήρια.

43. Αφού αποσαφηνίσω ότι το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) δεν ενήργησε πέραν του επιπέδου προστασίας που εξασφαλίζει στον καταναλωτή η οδηγία 93/13 και, επομένως, αφού επαληθεύσω τη λυσιτέλεια της ζητούμενης ερμηνείας, θα προσδιορίσω το περιεχόμενο της υποχρέωσης την οποία επιβάλλει στα κράτη μέλη το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας αυτής.

1. Επί του επιπέδου προστασίας που διασφαλίζει στους καταναλωτές η νομολογία του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) σε σχέση με εκείνο της οδηγίας 93/13

44. Αφετηρία των τριών αυτών υποθέσεων αποτελεί μια σειρά αποφάσεων που έχει εκδώσει το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο). Εν συνόψει, και εφόσον αντιλαμβάνομαι ορθώς τις εν λόγω αποφάσεις, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) έχει κρίνει ότι οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» που περιέχονται στις συμβάσεις δανείου είναι ρήτρες σχετικές με το κύριο αντικείμενο της συμβάσεως, των οποίων ο καταχρηστικός χαρακτήρας κατ' αρχήν αποκλείεται με βάση την οδηγία 93/13, υπό τον όρο ότι οι ρήτρες αυτές είναι διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή και κατανοητό. Το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) έκρινε ότι οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» ήταν εύληπτες από γραμματικής απόψεως και επομένως ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις του ελέγχου τυπικής διαφάνειας. Αντιθέτως, έκρινε ότι οι επαγγελματίες οι οποίοι είχαν εισαγάγει τις ρήτρες αυτές στις επίδικες συμβάσεις δεν είχαν παράσχει επαρκείς πληροφορίες προκειμένου να καταστεί σαφές το αληθές νόημά τους και ότι δεν τηρούνταν η απαίτηση ουσιαστικής διαφάνειας. Κατέληξε στη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα αυτών των ρητρών. Κατόπιν, ενώ η αρχή, στην ισπανική έννομη τάξη, θα ήταν η *ab initio* ακυρότητα των καταχρηστικών ρητρών, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), λόγω των ιδιαίτερων περιστάσεων που κατά την άποψή του υφίσταντο, αποφάσισε ότι η διαπίστωσή του περί του καταχρηστικού χαρακτήρα των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου» ισχύει μόνον από την ημερομηνία δημοσίευσής της πρώτης αποφάσεως που εξέδωσε με τέτοιο περιεχόμενο, δηλαδή από τις 9 Μαΐου 2013.

45. Αν κατανοώ ορθώς την απόφαση του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου), αυτό φαίνεται να έκρινε ότι, εμπλουτίζοντας τον έλεγχο διαφάνειας των ρητρών με μια απαίτηση περί ουσιαστικής διαφάνειας, κινήθηκε πέραν του επιπέδου προστασίας που παρέχει η οδηγία 93/13. Δικαιολόγησε, μεταξύ άλλων, τον περιορισμό των αποτελεσμάτων επιστροφής που προκύπτουν από την κήρυξη της ακυρότητας των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου» με τον ρηξικέλευθο χαρακτήρα της αποφάσεώς του. Οφείλω να ομολογήσω ότι δεν είμαι απολύτως πεπεισμένος ότι αυτό πράγματι ισχύει, όπως προκύπτει από μια προσεκτική μελέτη της νομολογίας του Δικαστηρίου.

19 — Το Δικαστήριο έχει επανειλημμένως υπενθυμίσει ότι η αρμοδιότητά του «αφορά τόσο την ερμηνεία της έννοιας “καταχρηστική ρήτρα” [...] όσο και τα κριτήρια που ο εθνικός δικαστής μπορεί ή πρέπει να εφαρμόζει κατά την εξέταση συμβατικής ρήτρας υπό το πρίσμα των διατάξεων της οδηγίας [93/13], εξυπακουμένου ότι απόκειται στον εν λόγω δικαστή να αποφαινεται, λαμβάνοντας υπόψη τα κριτήρια αυτά, επί του χαρακτηρισμού συγκεκριμένης συμβατικής ρήτρας βάσει των ιδιαίτερων περιστάσεων της υπό κρίση υποθέσεως» [αποφάσεις της 26ης Απριλίου 2012, *Invitel* (C-472/10, EU:C:2012:242, σκέψη 22 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), καθώς και της 21ης Μαρτίου 2013, *RWE Vertrieb* (C-92/11, EU:C:2013:180, σκέψη 48). Βλ., υπό την έννοια αυτή, αποφάσεις της 30ής Απριλίου 2014, *Kásler και Káslerné Rábai* (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 45), της 23ης Απριλίου 2015, *Van Hove* (C-96/14, EU:C:2015:262, σκέψη 28), καθώς και της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura* (C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447, σκέψη 46)]. Δεδομένου ότι το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) στήριξε ιδίως τη συλλογιστική του στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13, θα ήταν ευκαταίο, εν ονόματι της χαρακτηριστικής για την ευρωπαϊκή έννομη τάξη συνεργασίας μεταξύ των δικαστηρίων, να ζητήσει από το Δικαστήριο διευκρινίσεις όχι μόνο για τα ζητήματα που σχετίζονται με τον έλεγχο διαφάνειας των ρητρών οι οποίες αποτελούν το ουσιαστικό αντικείμενο των συμβάσεων, αλλά και για το κατά πόσο συνάδει με το δίκαιο της Ένωσης η δυνατότητα περιορισμού των διαχρονικών αποτελεσμάτων της εν προκειμένω θεμελιακής αποφάσεώς του.

46. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της αποφάσεως της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai²⁰, το Δικαστήριο ερωτήθηκε ως προς το ζήτημα αν το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13 έχει την έννοια ότι η απαίτηση οι συμβατικές ρήτρες να είναι διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή και κατανοητό σημαίνει όχι μόνον ότι οι ρήτρες πρέπει να είναι διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή και κατανοητό για τον καταναλωτή από γραμματική άποψη, αλλά επιπλέον ότι πρέπει να είναι σαφείς και κατανοητοί για τον εν λόγω καταναλωτή οι οικονομικοί λόγοι που οδήγησαν στην εισαγωγή της συμβατικής ρήτρας στη σύμβαση. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι αυτή η απαίτηση διατυπώσεως με σαφή και κατανοητό τρόπο περιέχεται επίσης στο άρθρο 5 της οδηγίας 93/13 και στην εικοστή αιτιολογική σκέψη της, κατά την οποία ο καταναλωτής πρέπει να έχει πράγματι την ευκαιρία να λάβει γνώση όλων των ρητρών της συμβάσεως²¹. Κατά το Δικαστήριο, η εν λόγω απαίτηση «ισχύει εν πάση περιπτώσει, συμπεριλαμβανομένης της περιπτώσεως κατά την οποία μια ρήτρα εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13 και εκφεύγει, επομένως, του ελέγχου καταχρηστικότητας, δυνάμει του άρθρου 3, παράγραφος 1, της εν λόγω οδηγίας»²². Το Δικαστήριο έκρινε επίσης ότι η απαίτηση διαφάνειας που περιέχεται στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13 «έχει το ίδιο περιεχόμενο με την απαίτηση του άρθρου 5 της εν λόγω οδηγίας»²³. Σε σχέση όμως με αυτό το άρθρο 5, το Δικαστήριο υπενθυμίζει το περιεχόμενο της αποφάσεώς του της 21ης Μαρτίου 2013, RWE Vertrieb²⁴, με την οποία αποφάνθηκε ότι η πληροφόρηση, πριν τη σύναψη της συμβάσεως, σχετικά με τους συμβατικούς όρους και τις συνέπειες της εν λόγω συνάψεως, είναι ουσιώδους σημασίας για τους καταναλωτές, διότι βάσει ιδίως της πληροφόρησης αυτής ο καταναλωτής αποφασίζει να δεσμευθεί από τους όρους που έχει διατυπώσει ο επαγγελματίας²⁵. Επομένως, «η απαίτηση περί διαφάνειας δεν μπορεί να αφορά απλώς και μόνον τον κατανοητό τους χαρακτήρα από τυπική και γραμματική άποψη»²⁶ και πρέπει να ερμηνεύεται διασταλτικώς, λαμβανομένου υπόψη του συστήματος προστασίας που έχει θεσπίσει η οδηγία 93/13, το οποίο στηρίζεται στην αντίληψη ότι ο καταναλωτής βρίσκεται σε υποδεέστερη κατάσταση έναντι του επαγγελματία, όσον αφορά, μεταξύ άλλων, το επίπεδο πληροφόρησης²⁷.

47. Το Δικαστήριο κατέληξε ότι το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13 έχει την έννοια ότι «η απαίτηση περί σαφούς και κατανοητής διατυπώσεως των ρητρών επιβάλλει όχι μόνο οι ρήτρες να είναι διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή και κατανοητό για τον καταναλωτή από γραμματική άποψη, αλλά επιπλέον η σύμβαση να εκθέτει κατά τρόπο διαφανή την ακριβή λειτουργία του μηχανισμού [...] ώστε ο καταναλωτής να μπορεί να εκτιμήσει, βάσει σαφών και κατανοητών κριτηρίων, τις οικονομικές συνέπειες που τα ανωτέρω συνεπάγονται γι' αυτόν»²⁸. Επομένως, το Δικαστήριο έκρινε ότι, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης υποθέσεως της οποίας επιλήφθηκε, «στο αιτούν δικαστήριο απόκειται να κρίνει αν, λαμβανομένων υπόψη όλων των κρίσιμων πραγματικών στοιχείων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η διαφήμιση και η πληροφόρηση που παρέχει ο δανειστής στο πλαίσιο της διαπραγματεύσεως συμβάσεως δανείου, ο μέσος καταναλωτής [...] μπορούσε όχι μόνο να πληροφορηθεί την ύπαρξη της διαφοράς, η οποία παρατηρείται γενικώς στην αγορά των κινητών αξιών, μεταξύ της συναλλαγματικής ισοτιμίας πωλήσεως και της συναλλαγματικής ισοτιμίας αγοράς του ξένου νομίσματος, αλλά και να αξιολογήσει τις οικονομικές συνέπειες, εν δυνάμει σημαντικές, που θα συνεπαγόταν γι' αυτόν η εφαρμογή [της επίδικης ρήτρας] για τον υπολογισμό των δόσεων των οποίων θα είναι ο τελικός υπόχρεος και, ως εκ τούτου, το συνολικό ύψος του δανείου του»²⁹.

20 — C-26/13, EU:C:2014:282.

21 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 67).

22 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 68).

23 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 69).

24 — C-92/11, EU:C:2013:180, σκέψη 44.

25 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 70).

26 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 71).

27 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 72).

28 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 75).

29 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014, Kásler και Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 74).

48. Με την απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura*³⁰, που εκδόθηκε μεταγενέστερα, το Δικαστήριο κλήθηκε να διευκρινίσει κατά πόσον ο τρόπος με τον οποίο διατυπώθηκαν ορισμένες ρήτρες μιας συμβάσεως πιστώσεως και η απουσία αναφοράς ορισμένων πληροφοριών, τόσο κατά το χρονικό σημείο συνάψεως της συμβάσεως όσο και κατά τον χρόνο της εκτελέσεώς της, μπορεί να οδηγήσει το αιτούν δικαστήριο να καταλήξει στη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα ορισμένων ρητρών της εν λόγω συμβάσεως. Αφού υπενθύμισε το περιεχόμενο της εικοστής πρώτης αιτιολογικής σκέψεως και του άρθρου 5 της οδηγίας 93/13, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι «[η] υποχρέωση αυτή (σαφούς και κατανοητής) διατυπώσεως είναι τοσούτο μάλλον σημαντική, καθόσον ένα εθνικό δικαστήριο οφείλει να εκτιμά τον καταχρηστικό χαρακτήρα μιας ρήτρας που έχει διατυπωθεί κατά παράβαση της υποχρέωσης αυτής, ακόμη και εάν η ρήτρα αυτή θα μπορούσε να αναλυθεί ως εμπίπτουσα στον αποκλεισμό που προβλέπεται στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13. Πράγματι, πρέπει να υπενθυμισθεί ότι οι ρήτρες στις οποίες αναφέρεται αυτή η διάταξη, ενώ εμπíπτουν στον τομέα τον οποίο ρυθμίζει η οδηγία, υπόκεινται στον έλεγχο του καταχρηστικού χαρακτήρα, μόνον εφόσον το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο κρίνει, κατόπιν εξετάσεως κατά περίπτωση, ότι έχουν καταρτιστεί από τον επαγγελματία με τρόπο σαφή και κατανοητό»³¹. Πάντως, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου³², αποδίδεται ουσιώδης σημασία στην πληροφόρηση που παρέχεται στον καταναλωτή πριν από τη σύναψη της συμβάσεως. Επομένως, «στο αιτούν δικαστήριο απόκειται να κρίνει αν ο μέσος καταναλωτής [...] μπορεί να εκτιμήσει, με βάση τον τρόπο υπολογισμού των ετησίων τόκων που του ανακοινώνονται, τις οικονομικές συνέπειες από την εφαρμογή τους για τον υπολογισμό των δόσεων εξοφλήσεως, των οποίων θα είναι ο τελικός υπόχρεος και, ως εκ τούτου, το συνολικό ύψος του δανείου του»³³. Κατά το Δικαστήριο, «η απουσία αναφοράς στους επίμαχους όρους αποδόσεως της πιστώσεως, καθώς και στις λεπτομέρειες τροποποίησης αυτών των όρων κατά τη διάρκεια της πιστώσεως είναι στοιχεία αποφασιστικής σημασίας στο πλαίσιο της αναλύσεως από το εθνικό δικαστήριο του ζητήματος αν η ρήτρα μιας συμβάσεως δανείου, η οποία αφορά το κόστος του και στην οποία δεν περιέχεται μια τέτοια αναφορά, είναι διατυπωμένη με τρόπο σαφή και κατανοητό κατά την έννοια του άρθρου 4 της οδηγίας [93/13]»³⁴. Αν το εθνικό δικαστήριο εκτιμά ότι αυτό δεν συμβαίνει οφείλει να εκτιμήσει τον καταχρηστικό χαρακτήρα της³⁵.

49. Βεβαίως, οι αποφάσεις της 30ής Απριλίου 2014, *Kasler και Káslerné Rábai*³⁶, και της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura*³⁷, εκδόθηκαν μετά την απόφαση του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) με ημερομηνία 9 Μαΐου 2013. Εντούτοις, δεν συνιστούν τίποτε άλλο παρά τη λογική ακολουθία μιας ολόκληρης σειράς προγενέστερων αποφάσεων, μεταξύ των οποίων η απόφαση της 21ης Μαρτίου 2013, *RWE Vertrieb*³⁸, στην οποία το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) αναφέρθηκε

30 — C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447.

31 — Απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura* (C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447, σκέψη 50).

32 — Απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura* (C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447, σκέψη 51).

33 — Απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura* (C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447, σκέψη 56).

34 — Απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura* (C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447, σκέψη 61).

35 — Απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015, *Bucura* (C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447, σκέψη 62).

36 — C-26/13, EU:C:2014:282.

37 — C-348/14, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:447.

38 — C-92/11, EU:C:2013:180.

επανελημμένως με την απόφασή του της 9ης Μαΐου 2013 και η οποία τόνιζε ήδη τη σχέση μεταξύ της απαιτήσεως διαφάνειας στην οποία αναφέρεται το άρθρο 5 της οδηγίας 93/13 και της ουσιώδους σημασίας της πριν από τη σύναψη της συμβάσεως πληροφορήσεως για τη διασφάλιση της μετά γνώσεως συναινέσεως του καταναλωτή³⁹.

50. Επιπλέον, με την ίδια απόφαση RWE Vertrieb⁴⁰, υπενθυμίζεται ότι, «κατά πάγια νομολογία, η ερμηνεία που το Δικαστήριο δίνει σε κανόνα του δικαίου της Ένωσης, κατά την άσκηση της αρμοδιότητας που του παρέχει το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, διαφωτίζει και διευκρινίζει το περιεχόμενο του κανόνα αυτού, όπως αυτός πρέπει ή θα έπρεπε να νοείται και να εφαρμόζεται από τότε που τέθηκε σε ισχύ. Επομένως, ο κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνευμένος κανόνας μπορεί και πρέπει να εφαρμοστεί από τον δικαστή ακόμη και σε έννομες σχέσεις που γεννήθηκαν και συστάθηκαν πριν από την απόφαση επί της αιτήσεως ερμηνείας, αν πληρούνται οι προϋποθέσεις για να αχθεί ενώπιον των αρμοδίων δικαστηρίων μια διαφορά σχετικά με την εφαρμογή του εν λόγω κανόνα»⁴¹. Αφεαυτής, η απόφαση RWE Vertrieb⁴² εμπειριείχε ήδη τα σπέρματα των αποφάσεων Kalsner και Káslerné Rábai⁴³ και Bucura⁴⁴. Επομένως, χαρακτηρίζοντας τις ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» ως καταχρηστικές ρήτρες λόγω, μεταξύ άλλων, της ελλείψεως επαρκούς προηγούμενης πληροφορήσεως, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) δεν ενήργησε πέραν του δικαίου της Ένωσης, κατοχυρώνοντας υψηλότερο επίπεδο προστασίας στον καταναλωτή σε σχέση με αυτό που παρέχει η οδηγία 93/13, αλλά, αντιθέτως, εφάρμοσε τους κανόνες που περιέχονται σε αυτή⁴⁵.

51. Κατόπιν της διαπιστώσεως αυτής, θα προχωρήσω τώρα στην ανάλυση του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13.

2. Επί του περιεχομένου της υποχρέωσης που επιβάλλεται στα κράτη μέλη με το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13

52. Αφού διαπιστώσω ότι η διατύπωση του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 δεν είναι απαλλαγμένη κάποιας αμφισημίας, θα εξετάσω τη νομολογία του Δικαστηρίου προκειμένου να εντοπίσω τις μεγάλες αρχές που διέπουν την ερμηνεία από αυτό της οδηγίας 93/13, γενικώς, και του άρθρου της 6, παράγραφος 1, ειδικότερα. Τέλος, θα προβώ σε εφαρμογή στις συγκεκριμένες περιπτώσεις των προσωρινών συμπερασμάτων που θα συναγάγω.

39 — Απόφαση της 21ης Μαρτίου 2013, RWE Vertrieb (C-92/11, EU:C:2013:180, σκέψεις 43 και 44). Το Δικαστήριο ανέκαθεν έδινε ιδιαίτερη προσοχή στο επίπεδο πληροφορήσεως του καταναλωτή. Βλ., υπό την έννοια αυτή, μεταξύ άλλων, απόφαση της 27ης Ιουνίου 2000, Océano Grupo Editorial και Salvat Editores (C-240/98 έως C-244/98, EU:C:2000:346, σκέψη 25). Επιπλέον, δεν μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι από την απόφαση της 3ης Ιουνίου 2010, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid (C-484/08, EU:C:2010:309), απέρρευε οποιαδήποτε αμφισημία. Με την απόφαση αυτή, βεβαίως, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ισπανική κανονιστική ρύθμιση, η οποία επιτρέπει τον δικαστικό έλεγχο του καταχρηστικού χαρακτήρα των συμβατικών ρητρών που αφορούν τον καθορισμό του κύριου αντικειμένου της συμβάσεως ή την αναλογία μεταξύ της τιμής και της αμοιβής, αφενός, και των υπηρεσιών ή αγαθών που θα παρασχεθούν ως αντάλλαγμα, αφετέρου, καθιστά δυνατή τη διασφάλιση υψηλότερου επιπέδου προστασίας από εκείνο που θεσπίζεται με την οδηγία 93/13. Με αυτό το δεδομένο, η εν λόγω ρύθμιση επέτρεπε έναν τέτοιο έλεγχο ακόμη και στην περίπτωση που οι ρήτρες είχαν διατυπωθεί κατά τρόπο σαφή και κατανοητό [βλ. απόφαση της 3ης Ιουνίου 2010, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid (C-484/08, EU:C:2010:309, σκέψεις 24 και 42)].

40 — Απόφαση της 21ης Μαρτίου 2013 (C-92/11, EU:C:2013:180).

41 — Απόφαση της 21ης Μαρτίου 2013, RWE Vertrieb (C-92/11, EU:C:2013:180, σκέψη 58 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

42 — Απόφαση της 21ης Μαρτίου 2013 (C-92/11, EU:C:2013:180).

43 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014 (C-26/13, EU:C:2014:282).

44 — Απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015 (C-348/14, EU:C:2015:447).

45 — Από τη διατύπωση του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13 προκύπτει σαφώς ότι μια ρήτρα που αφορά το κύριο αντικείμενο της συμβάσεως, όταν δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της σαφήνειας και της κατανοήσεως, μπορεί να αποτελέσει το αντικείμενο εκτιμήσεως του καταχρηστικού της χαρακτήρα υπό τις προϋποθέσεις που καθορίζονται στο άρθρο 3, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13.

α) Μια ελάχιστα διαφωτιστική γραμματική ερμηνεία

53. Στην περίπτωση καταχρηστικών ρητρών, η οδηγία 93/13 επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση, αφενός, να προβλέπουν ότι αυτές, «τηρουμένων των σχετικών όρων της εθνικής νομοθεσίας, δεν δεσμεύουν τους καταναλωτές» (άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13) και, αφετέρου, να «[μεριμνούν] ώστε, προς το συμφέρον των καταναλωτών, καθώς και των ανταγωνιζόμενων επαγγελματιών, να υπάρχουν τα κατάλληλα και αποτελεσματικά μέσα, προκειμένου να πάψει η χρησιμοποίηση των καταχρηστικών ρητρών στις συμβάσεις που συνάπτονται από έναν επαγγελματία με καταναλωτές» (άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13).

54. Επιβάλλεται η διαπίστωση ότι ο νομοθέτης της Ένωσης δεν προχώρησε περισσότερο όσον αφορά τον ορισμό της κυρώσεως για τις καταχρηστικές ρήτρες και, ιδίως, τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η ανυπαρξία δεσμευτικού αποτελέσματος, την οποία απαιτεί το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, πρέπει να ρυθμίζεται από τα κράτη μέλη. Η χρησιμοποίηση της οριστικής ενεστώτα («δεν δεσμεύουν») δεν επιτρέπει να διαφανεί τίποτε ως προς την ενδεχόμενη πρόθεση του εν λόγω νομοθέτη να προσδώσει στην ανυπαρξία δεσμευτικού αποτελέσματος αναδρομική διάσταση⁴⁶. Ο ίδιος αυτός νομοθέτης επέλεξε να μη χρησιμοποιήσει ένα ακριβέστερο νομικό λεξιλόγιο, όπως, παραδείγματος χάριν, μια ρητή αναφορά στην ακυρότητα, στην ακύρωση ή στη λύση της σύμβασης. Η έκφραση που χρησιμοποιήθηκε είναι τελείως ουδέτερη⁴⁷, όπως έχει ήδη επισημάνει η γενική εισαγγελέας V. Trstenjak με τις προτάσεις της στην υπόθεση *Invitel*⁴⁸.

55. Η ουδετερότητα αυτή εξηγείται φυσικά από τη ρητή παραπομπή στις εθνικές νομοθεσίες⁴⁹. Αρκεί αυτή ώστε να δοθεί στα κράτη μέλη η ευχέρεια να ορίζουν επακριβώς, υπό τις προϋποθέσεις που επιθυμούν, το μη δεσμευτικό αποτέλεσμα των καταχρηστικών ρητρών; Προκειμένου να αποσαφηνιστεί το περιεχόμενο του εν λόγω άρθρου και δεδομένου ότι το γράμμα του και μόνο αποδεικνύεται ανεπαρκές γι' αυτόν τον σκοπό, είναι αναγκαίο να εξετασθεί η νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά, γενικώς, με την οδηγία 93/13 και, ειδικότερα, με το άρθρο 6, παράγραφος 1, αυτής.

β) Εξέταση της νομολογίας

56. Το Δικαστήριο τόνισε, κατ' επανάληψη, τη λειτουργία που επιτελεί η οδηγία 93/13 στην έννομη τάξη της Ένωσης.

57. Θα περιοριστώ να υπενθυμίσω ότι το σύστημα προστασίας που θεσπίζει η οδηγία 93/13 στηρίζεται στην αντίληψη ότι ο καταναλωτής βρίσκεται σε ασθενέστερη θέση έναντι του επαγγελματία, τόσο ως προς τη δυνατότητα διαπραγματεύσεως όσο και ως προς το επίπεδο της πληροφόρησής, θέση η οποία τον υποχρεώνει να προσχωρεί στους όρους που έχει εκ των προτέρων καταρτίσει ο επαγγελματίας, χωρίς να μπορεί να ασκήσει επιρροή επί του περιεχομένου τους⁵⁰. Λαμβανομένης υπόψη αυτής της ασθενέστερης θέσεως, το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 είναι διάταξη επιτακτικού χαρακτήρα, η οποία αποβλέπει στο να αντικαταστήσει την τυπική ισορροπία που εισάγει

46 — Η εικοστή πρώτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/13 φαίνεται μάλιστα να τοποθετεί αυτή την ανυπαρξία δεσμευτικού αποτελέσματος στο μέλλον («δεν θα δεσμεύουν»).

47 — Μια γρήγορη σύγκριση των διαφόρων διαθέσιμων γλωσσικών αποδόσεων ουδόλως αποδεικνύεται περισσότερο διαφωτιστική. Συγκεκριμένα, το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 προβλέπει ότι οι καταχρηστικές ρήτρες, στην ισπανική γλώσσα, «no vincularán», στη γερμανική γλώσσα, «unverbindlich sind», στην αγγλική γλώσσα, «shall [...] not be binding», στην ιταλική γλώσσα, «non vincolano», και στην πορτογαλική γλώσσα, «não vinculem».

48 — C-472/10, (EU:C:2011:806, σημείο 48).

49 — Βλ., επίσης, υποσημείωση 70 των παρουσών προτάσεων.

50 — Βλ., από την πλούσια σχετική νομολογία, αποφάσεις της 21ης Μαρτίου 2013, *RWE Vertrieb* (C-92/11, EU:C:2013:180, σκέψη 41 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), και της 14ης Απριλίου 2016, *Sales Sinués και Drame Ba* (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252, σκέψη 22), καθώς και διάταξη της 16ης Ιουλίου 2015, *Sánchez Morcillo και Abril García* (C-539/14, EU:C:2015:508, σκέψη 24). Βλ., επίσης, τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Szpunar στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις *Sales Sinués και Drame Ba* (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:15, υποσημείωση 21).

η σύμβαση μεταξύ των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των συμβαλλομένων με μια ουσιαστική ισορροπία, ικανή να αποκαταστήσει τη μεταξύ τους ισότητα⁵¹. Στο πλαίσιο αυτό το Δικαστήριο έχει επανειλημμένως κρίνει ότι το εθνικό δικαστήριο οφείλει να εξετάζει αυτεπαγγέλτως τον καταχρηστικό χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας η οποία εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής αυτής της οδηγίας και, πράττοντας τούτο, να αίρει την υφιστάμενη ανισότητα μεταξύ του καταναλωτή και του επαγγελματία⁵². Επομένως, προς εξασφάλιση της προστασίας που προβλέπει η οδηγία 93/13, η κατάσταση ανισότητας μεταξύ του καταναλωτή και του επαγγελματία μπορεί να αντισταθμιστεί μόνο με θετική παρέμβαση, μη εξαρτώμενη από τους συμβαλλομένους στη σύμβαση⁵³.

58. Επιπλέον το Δικαστήριο έχει υπενθυμίσει επανειλημμένως ότι η οδηγία 93/13 συνιστά, ως σύνολο, απαραίτητο μέτρο για την εκπλήρωση των αποστολών που ανατίθενται στην Ένωση και, ειδικότερα, για τη βελτίωση του επιπέδου και της ποιότητας ζωής σε ολόκληρη την Ένωση⁵⁴. Δεδομένης της φύσεως και της σπουδαιότητας του δημοσίου συμφέροντος επί του οποίου στηρίζεται η προστασία που εξασφαλίζεται στους καταναλωτές, η οδηγία 93/13 επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση να προβλέπουν κατάλληλα και αποτελεσματικά μέσα «προκειμένου να πάψει η χρησιμοποίηση των καταχρηστικών ρητρών στις συμβάσεις που συνάπτονται από έναν επαγγελματία με καταναλωτές»⁵⁵.

59. Προκειμένου να προσδιορισθούν επακριβέστερα οι συνέπειες που πρέπει να συναχθούν από την κήρυξη μιας συμβατικής ρήτρας ως καταχρηστικής, το Δικαστήριο έκρινε ότι πρέπει να λαμβάνεται ως σημείο αναφοράς τόσο το γράμμα του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 όσο και οι σκοποί και η γενική οικονομία αυτής της διατάξεως⁵⁶. Όσον αφορά το γράμμα του εν λόγω άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, το Δικαστήριο διαπίστωσε, «αφενός, ότι η πρώτη ημiperίoδος της διατάξεως, μολονότι αναγνωρίζει στα κράτη μέλη ορισμένο περιθώριο αυτονομίας ως προς τον καθορισμό των νομικών καθεστώτων που έχουν εφαρμογή στις καταχρηστικές ρήτρες, εντούτοις, τους επιβάλλει ρητώς την υποχρέωση να προβλέπουν ότι οι εν λόγω ρήτρες “δεν δεσμεύουν”»⁵⁷. Τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν επομένως «να συν[άγουν] όλες τις εξ αυτού απορρέουσες συνέπειες σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο προκειμένου να βεβαι[ώνονται] ότι ο καταναλωτής δεν δεσμεύεται»⁵⁸. Κατά τη διατύπωση του Δικαστηρίου, «από το γράμμα του [...] άρθρου 6, παράγραφος 1, [της οδηγίας 93/13] προκύπτει ότι η μόνη υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων είναι να αφήνουν ανεφάρμοστες τις καταχρηστικές ρήτρες ώστε να μην παράγουν δεσμευτικά αποτελέσματα έναντι των καταναλωτών»⁵⁹.

60. Οι καταχρηστικές ρήτρες «δεν δεσμεύουν», κατά την έννοια του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, όταν ο εθνικός δικαστής τις αφήνει ανεφάρμοστες⁶⁰ λόγω του αποτρεπτικού χαρακτήρα που έχει η «κατηγορηματική απαγόρευση εφαρμογής»⁶¹. Το Δικαστήριο φρονεί, συναφώς, ότι μια καταχρηστική ρήτρα δεν μπορεί να αναθεωρηθεί από τον εθνικό δικαστή, αλλά πρέπει,

51 — Βλ., από την πλούσια σχετική νομολογία, απόφαση της 26ης Απριλίου 2012, Intel (C-472/10, EU:C:2012:242, σκέψη 34), και διάταξη της 16ης Ιουλίου 2015, Sánchez Morcillo και Abril García (C-539/14, EU:C:2015:508, σκέψη 25 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

52 — Βλ. διάταξη της 16ης Ιουλίου 2015, Sánchez Morcillo και Abril García (C-539/14, EU:C:2015:508, σκέψη 27).

53 — Βλ., από την πλούσια σχετική νομολογία, αποφάσεις της 6ης Οκτωβρίου 2009, Asturcom Telecomunicaciones (C-40/08, EU:C:2009:615, σκέψη 31 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), και της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 41 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

54 — Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 67 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

55 — Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 68 η οποία παραπέμπει στο άρθρο 7 της οδηγίας 93/13).

56 — Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 61 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

57 — Βλ. απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 62).

58 — Βλ. αποφάσεις της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 63), καθώς και της 30ής Μαΐου 2013, Jörös (C-397/11, EU:C:2013:340, σκέψη 41), και Asbeek Brusse και de Man Garabito (C-488/11, EU:C:2013:341, σκέψη 49). Βλ., επίσης, διατάξεις της 3ης Απριλίου 2014, Sebestyén (C-342/13, EU:C:2014:1857, σκέψη 35), και της 17ης Μαρτίου 2016, Ibercaja Banco (C-613/15, EU:C:2016:195, σκέψη 35).

59 — Απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 65). Η υπογράμμιση δική μου.

60 — Βλ. αποφάσεις της 30ής Μαΐου 2013, Jörös (C-397/11, EU:C:2013:340, σκέψη 41), και Asbeek Brusse και de Man Garabito (C-488/11, EU:C:2013:341, σκέψεις 49 και 57), καθώς και της 21ης Απριλίου 2016, Radlinger και Radlingerová (C-377/14, EU:C:2016:283, σκέψη 98).

61 — Βλ. αποφάσεις της 30ής Μαΐου 2013, Asbeek Brusse και de Man Garabito (C-488/11, EU:C:2013:341, σκέψη 58), και της 21ης Ιανουαρίου 2015, Unicaja Banco και Caixabank (C-482/13, C-484/13, C-485/13 και C-487/13, EU:C:2015:21, σκέψη 31).

αντιθέτως, να μην εφαρμόζεται⁶². Η αποτελεσματικότητα της κυρώσεως για τις καταχρηστικές ρήτρες αξιολογείται επομένως σε σχέση με τον στόχο του να παύσει η χρησιμοποίησή τους⁶³. Η επιδίωξη πάντως αυτού του στόχου μπορεί να εγκαταλείπεται μπροστά στη ρητή βούληση του καταναλωτή να εξακολουθήσει να δεσμεύεται από μια συμβατική ρήτρα παρά τον καταχρηστικό της χαρακτήρα⁶⁴.

61. Το Δικαστήριο δεν προχώρησε περισσότερο όσον αφορά τις διευκρινίσεις αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να νοείται η ανυπαρξία δεσμευτικού χαρακτήρα στις εθνικές έννομες τάξεις. Πιθανόν δεν εναπόκειται σε αυτό να το πράξει, διότι, ακριβώς, οι λεπτομέρειες αυτής της ρυθμίσεως πρέπει να αποφασίζονται από τα ίδια τα κράτη μέλη. Λογικά, επομένως, το Δικαστήριο, με τη νομολογία του, φαίνεται να θεωρεί την ακυρότητα των καταχρηστικών ρητρών όχι ως τη μοναδική οδό για την τήρηση της απαιτήσεως που θέτει το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, αλλά ως μια δυνατότητα μεταξύ άλλων. Αυτό προκύπτει ιδίως από την απόφασή του της 26ης Απριλίου 2012, *Invitel*⁶⁵, με την οποία έκρινε ότι εθνική νομοθεσία που προβλέπει ότι η διαπίστωση από δικαστήριο της ακυρότητας μιας καταχρηστικής ρήτρας ισχύει για κάθε καταναλωτή ο οποίος έχει συνάψει σύμβαση με επαγγελματία που χρησιμοποιεί τη ρήτρα αυτή πληροί τις απαιτήσεις που θέτει το άρθρο 6, παράγραφος 1, σε συνδυασμό με το άρθρο 7, παράγραφοι 1 και 2, της οδηγίας 93/13⁶⁶ και ότι «η εφαρμογή της κυρώσεως που συνίσταται στην ακυρότητα καταχρηστικής ρήτρας [...] εγγυάται ότι οι καταναλωτές αυτοί δεν δεσμεύονται από την εν λόγω ρήτρα, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται άλλα είδη κατάλληλων και αποτελεσματικών κυρώσεων προβλεπόμενων από τις εθνικές νομοθεσίες»⁶⁷. Λίγο αργότερα, το Δικαστήριο έκρινε εκ νέου ότι εθνική νομοθεσία «η οποία προβλέπει ότι οι ρήτρες που έχουν κριθεί καταχρηστικές είναι άκυρες, ανταποκρίνεται στις επιταγές του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13»⁶⁸.

γ) Εφαρμογή στις υπό κρίση περιπτώσεις

62. Τι διδάγματα μπορούν να συναχθούν από την πλούσια αυτή νομολογία;

63. Όπως την ερμηνεύω, η νομολογία αυτή δεν φαίνεται να έχει διαπιστώσει ότι υφίσταται συστηματική ή αυτόματη σχέση μεταξύ του άρθρου 6, παράγραφος 1, της εν λόγω οδηγίας και της ακυρότητας των καταχρηστικών ρητρών. Με άλλα λόγια, η ακυρότητα δεν φαίνεται να αποτελεί, για το Δικαστήριο, τη μόνη νομική απάντηση στην απαίτηση οι καταχρηστικές ρήτρες να μην έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα. Αυτό προκύπτει από μια άλλη διατύπωση που απαντά, παραδείγματος χάριν, στην απόφασή του της 21ης Ιανουαρίου 2015, *Unicaja Banco και Caixabank*, όπου το Δικαστήριο τονίζει ότι «ο εθνικός δικαστής [πρέπει να έχει τη δυνατότητα] να αντλήσει όλες τις συνέπειες του ενδεχόμενου καταχρηστικού, υπό το πρίσμα της οδηγίας 93/13, χαρακτήρα της [...] ρήτρας, προβαίνοντας, *αν παραστεί ανάγκη*, στην ακύρωσή της»⁶⁹.

64. Το Δικαστήριο δεν θέλησε επομένως να συμπληρώσει, με κατηγορηματικό τρόπο, την ασάφεια του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13. Δεν προχώρησε πέραν αυτής της κατ' επίφαση ουδετερότητας –και ίσως δεν μπορούσε να το πράξει. Πράγματι, αν το Δικαστήριο έκρινε σήμερα ότι το άρθρο αυτό έχει την έννοια ότι, στην περίπτωση καταχρηστικής ρήτρας, ο εθνικός δικαστής οφείλει

62 — Βλ. απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, *Banco Español de Crédito* (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψεις 69 και 70).

63 — Βλ. αποφάσεις της 30ής Απριλίου 2014, *Kásler και Káslerné Rábai* (C-26/13, EU:C:2014:282, σκέψη 78), και της 14ης Απριλίου 2016, *Sales Sinués και Drame Ba* (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252, σκέψεις 21 και 39).

64 — Βλ. αποφάσεις της 3ης Δεκεμβρίου 2015, *Banif Plus Bank* (C-312/14, EU:C:2015:794, σκέψη 27), και της 14ης Απριλίου 2016, *Sales Sinués και Drame Ba* (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252, σκέψη 25).

65 — C-472/10, EU:C:2012:242.

66 — Βλ. απόφαση της 26ης Απριλίου 2012, *Invitel* (C-472/10, EU:C:2012:242, σκέψη 39).

67 — Απόφαση της 26ης Απριλίου 2012, *Invitel* (C-472/10, EU:C:2012:242, σκέψη 40).

68 — Απόφαση της 30ής Μαΐου 2013, *Jörges* (C-397/11, EU:C:2013:340, σκέψη 43).

69 — C-482/13, C-484/13, C-485/13 και C-487/13, EU:C:2015:21, σκέψη 41. Η υπογράμμιση δική μου. Βλ., επίσης, διάταξη της 17ης Μαρτίου 2016, *Ibercaja Banco* (C-613/15, EU:C:2016:195, σκέψη 37).

να διαπιστώσει την ακυρότητα των εν λόγω ρητρών και να δεχθεί ένα δικαίωμα που αντιστοιχεί στη *restitutio in integrum*, δηλαδή από το χρονικό σημείο της συνάψεως της συμβάσεως, θα στερούσε από κάθε πρακτική αποτελεσματικότητα τη ρητή παραπομπή αυτής της διατάξεως στις εθνικές νομοθεσίες και δύσκολα θα διέφευγε τότε την επίκριση της διά της νομολογίας εναρμονίσεως⁷⁰.

65. Στη συνέχεια, τονίζω ότι η από απόψεως εθνικού δικαίου κατάσταση είναι απολύτως σύμφωνη με τις απαιτήσεις της οδηγίας 93/13. Πράγματι, από τη δικογραφία προκύπτει σαφώς ότι η βασική κύρωση, στην ισπανική έννομη τάξη, για τις καταχρηστικές ρήτρες, είναι η ακυρότητα, η οποία παρέχει δικαίωμα πλήρους επιστροφής⁷¹. Πρόκειται για τη μέγιστη δυνατή αστική κύρωση που εξαλείφει όλα τα αποτελέσματα της καταχρηστικής ρήτρας. Αυτό πάντως το οποίο δημιουργεί πρόβλημα στις υπό κρίση υποθέσεις είναι το γεγονός ότι το ανώτατο δικαστήριο προσέφυγε σε μια δικονομική μέθοδο που του επιτρέπει να περιορίζει διαχρονικώς τα αποτελέσματα των αποφάσεών του. Η χρήση μιας τέτοιας δυνατότητας είχε ως αποτέλεσμα, από απόψεως κυρώσεως για τις ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου», την ακόλουθη κατάσταση.

66. Από τις 9 Μαΐου 2013, οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» πρέπει να εξαφανισθούν από την ισπανική έννομη τάξη. Πρέπει να εξαλειφθούν από τις υφιστάμενες συμβάσεις και οι επαγγελματίες δεν μπορούν πλέον να τις περιλαμβάνουν σε νέες συμβάσεις, διότι κάθε επαγγελματίας που εισάγει τέτοιες ρήτρες από την ημερομηνία αυτή θα υποχρεούται τόσο στην εξάλειψή τους όσο και στην απόδοση των ποσών που καταβλήθηκαν βάσει αυτών. Με άλλα λόγια, τα πλήρη αποτελέσματα της ακυρότητας –που αποτελεί τη βασική κύρωση– διασφαλίζονται από της 9ης Μαΐου 2013.

67. Όσον αφορά το προηγούμενο χρονικό διάστημα, μολονότι οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» κρίνονται καταχρηστικές και επομένως άκυρες, οι επαγγελματίες δεν υπέχουν υποχρέωση επιστροφής των βάσει αυτών καταβληθέντων ποσών, λόγω εξαιρετικών περιστάσεων οι οποίες, κατά το ανώτατο δικαστήριο, συντρέχουν ενώπιόν του και οι οποίες συνδέονται στενά με την ενδημική διάσταση του προβλήματος.

68. Δεδομένου ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν εναρμονίζει ούτε τις κυρώσεις που έχουν εφαρμογή στην περίπτωση αναγνώρισεως του καταχρηστικού χαρακτήρα μιας ρήτρας⁷² ούτε τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένα ανώτατο δικαστήριο αποφασίζει να περιορίσει τα αποτελέσματα των αποφάσεών του, η υπό κρίση περίπτωση εμπίπτει στην εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μελών δυνάμει της αρχής της δικονομικής αυτονομίας. Πάντως, οι προϋποθέσεις αυτές δεν πρέπει να είναι λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες που ισχύουν για παρόμοιες καταστάσεις οι οποίες στηρίζονται στο εσωτερικό δίκαιο (αρχή της ισοδυναμίας) ούτε να διαμορφώνονται κατά τρόπο που να καθιστά πρακτικώς αδύνατη ή εξόχως δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη της Ένωσης (αρχή της αποτελεσματικότητας)⁷³.

70 — Πρέπει επίσης να υπομνησθεί ότι η έκθεση της Επιτροπής για την εφαρμογή της οδηγίας 93/13 [COM(2000) 248 τελικό της 27ης Απριλίου 2000] σημείωνε ήδη ότι, «[λ]όγω της ποικιλίας των υπαρχουσών νομικών παραδόσεων, αυτή η διάταξη [το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13] ενσωματώθηκε με διαφορετικό τρόπο (οι αστικές κυρώσεις κυμαίνονται από την ανυπαρξία, στην ακυρότητα, στην ακυρωσία, στο ανίσχυρο ή το ανεφάρμοστο τέτοιων καταχρηστικών ρητρών). [...] Εξάλλου η δικαστική απόφαση που θεωρεί μια ρήτρα ως καταχρηστική πρέπει να ισχύσει από τη σύναψη της σύμβασης (*ex tunc*). [...] Είναι αρκετά δύσκολο να εκτιμηθεί ο βαθμός στον οποίο τα διάφορα εθνικά συστήματα καταλήγουν σε τέτοια αποτελέσματα, όμως υπάρχει η υποψία ότι τα πράγματα δεν έχουν πάντα έτσι» (σ. 19 και 20). Το πρόβλημα αυτό είχε ήδη προσελκύσει την προσοχή του νομοθέτη της Ένωσης. Παρατηρείται έτσι ότι η οδηγία 93/13 τροποποιήθηκε τελευταία με την οδηγία 2011/83 και καμία από τις επελθούσες τροποποιήσεις δεν αφορούσε το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13.

71 — Βλ. το γράμμα του άρθρου 1303 του αστικού κώδικα σε συνδυασμό με αυτό του άρθρου 83 του LGDCU.

72 — Βλ., πρόσφατα, απόφαση της 14ης Απριλίου 2016, *Sales Sinués και Drame Ba* (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252, σκέψη 31).

73 — Βλ., κατ' αναλογία, αποφάσεις της 6ης Οκτωβρίου 2009, *Asturcom Telecomunicaciones* (C-40/08, EU:C:2009:615, σκέψη 38), της 14ης Ιουνίου 2012, *Banco Español de Crédito* (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 46), της 21ης Φεβρουαρίου 2013, *Banif Plus Bank* (C-472/11, EU:C:2013:88, σκέψη 26), της 14ης Μαρτίου 2013, *Aziz* (C-415/11, EU:C:2013:164, σκέψη 50), της 30ής Μαΐου 2013, *Jörös* (C-397/11, EU:C:2013:340, σκέψη 29), και *Asbeek Brusse και de Man Garabito* (C-488/11, EU:C:2013:341, σκέψη 42), της 5ης Δεκεμβρίου 2013, *Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León* (C-413/12, EU:C:2013:800, σκέψη 30), της 27ης Φεβρουαρίου 2014, *Pohotovost* (C-470/12, EU:C:2014:101, σκέψη 46), της 10ης Σεπτεμβρίου 2014, *Kušionová* (C-34/13, EU:C:2014:2189, σκέψη 50), της 18ης Φεβρουαρίου 2016, *Finanmadrid EFC* (C-49/14, EU:C:2016:98, σκέψη 40), της 14ης Απριλίου 2016, *Sales Sinués και Drame Ba* (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252, σκέψη 32), καθώς και της 21ης Απριλίου 2016, *Radlinger και Radlingerová* (C-377/14, EU:C:2016:283, σκέψη 48).

69. Όσον αφορά, πρώτον, την αρχή της ισοδυναμίας, η αρχή αυτή επιβάλλει να εφαρμόζεται ο επίμαχος εθνικός κανόνας αδιακρίτως τόσο στις ένδικες προσφυγές που στηρίζονται σε παραβίαση του δικαίου της Ένωσης όσο και σ' εκείνες που στηρίζονται σε μη τήρηση του εσωτερικού δικαίου, εφόσον έχουν παρόμοιο αντικείμενο και παρόμοια αιτία⁷⁴. Με την επιφύλαξη ενδεχομένων μεταγενέστερων επαληθεύσεων από τα αιτούντα δικαστήρια, από τη δικογραφία, και ιδίως από τις γραπτές παρατηρήσεις της Ισπανικής Κυβερνήσεως, προκύπτει ότι το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) δεν προβλέπει τη δυνατότητα περιορισμού των διαχρονικών αποτελεσμάτων των αποφάσεων του αποκλειστικά και μόνο στις διαφορές στις οποίες έχει εφαρμογή το δίκαιο της Ένωσης και ότι έχει ήδη κάνει χρήση της δυνατότητας αυτής σε αντιδικίες αμιγώς εσωτερικού χαρακτήρα⁷⁵. Θεωρούμενη από αντικειμενική άποψη, η δυνατότητα του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) να περιορίζει τα διαχρονικά αποτελέσματα των αποφάσεων του δεν νομίζω ότι μπορεί να δημιουργήσει αμφιβολία ως προς το συμβατό της με την αρχή της ισοδυναμίας.

70. Δεύτερον, όσον αφορά την αρχή της αποτελεσματικότητας, το Δικαστήριο έχει κρίνει επανειλημμένως ότι κάθε περίπτωση στην οποία τίθεται το ζήτημα αν εθνικός δικονομικός κανόνας καθιστά αδύνατη ή εξόχως δυσχερή την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης πρέπει να εξετάζεται λαμβανομένης υπόψη της θέσεως της διατάξεως αυτής⁷⁶ στην όλη διαδικασία, της εξελίξεως της διαδικασίας και των ιδιαιτεροτήτων της ενώπιον των διαφόρων εθνικών αρχών και ότι, υπό το πρίσμα αυτό, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, ενδεχομένως, οι αρχές που αποτελούν τη βάση του εθνικού δικαιοδοτικού συστήματος, όπως, μεταξύ άλλων, η αρχή της ασφάλειας δικαίου⁷⁷. Επομένως, οι συνέπειες του διαχρονικού περιορισμού των αποτελεσμάτων της αποφάσεως του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) στην αποτελεσματικότητα της οδηγίας 93/13 πρέπει, αφενός, να εκτιμηθούν υπό το πρίσμα του επιδιωκόμενου με αυτή σκοπού, λαμβανομένων όμως, αφετέρου, υπόψη των αρχών της εθνικής έννομης τάξεως που υπαγόρευσαν την απόφαση για τον περιορισμό των εν λόγω αποτελεσμάτων.

71. Λαμβανομένου υπόψη *του σκοπού που επιδιώκεται με την οδηγία 93/13*, όπως υπενθυμίσθηκε επ' ευκαιρία της αναλύσεως της νομολογίας του Δικαστηρίου, η κύρωση για τις καταχρηστικές ρήτρες σύμφωνα με τα άρθρα 6 και 7 της οδηγίας 93/13 πρέπει να έχει αποτρεπτικό αποτέλεσμα έναντι του επαγγελματία και να σκοπεί στην αποκατάσταση πραγματικής ισορροπίας μεταξύ αυτού και του καταναλωτή. Όπως υπενθύμισα ανωτέρω, οι επαγγελματίες υποχρεούνται, από τις 9 Μαΐου 2013, να μη χρησιμοποιούν πλέον τις ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου»⁷⁸ και οι ρήτρες αυτές πρέπει να εξαφανισθούν από τις υφιστάμενες συμβάσεις. Το αποτρεπτικό αποτέλεσμα διασφαλίζεται πλήρως, εφόσον κάθε επαγγελματίας, ο οποίος, μετά τις 9 Μαΐου 2013, εισάγει τέτοιες ρήτρες στις συμβάσεις του, θα υποχρεούται σε εξάλειψη των εν λόγω ρητρών, καθώς και σε επιστροφή των ποσών που καταβλήθηκαν βάσει αυτών. Η συμπεριφορά των επαγγελματιών θα μεταβληθεί, επομένως, κατ' ανάγκη από τις 9 Μαΐου 2013 και η αποτελεσματικότητα της οδηγίας είναι, *pro futuro*, πλήρως εξασφαλισμένη.

74 — Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 27ης Φεβρουαρίου 2014, Rohotovsť (C-470/12, EU:C:2014:101, σκέψη 47).

75 — Βλ. σημείο 95 των γραπτών παρατηρήσεων της Ισπανικής Κυβερνήσεως στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15.

76 — Εδώ, πολύ περισσότερο από μια διάταξη, πρόκειται για μια δικαστηριακή πρακτική που δεν είναι στην πραγματικότητα κωδικοποιημένη. Πράγματι, απαντώντας σε ερώτηση του Δικαστηρίου κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, ο εκπρόσωπος της Ισπανικής Κυβερνήσεως δήλωσε ότι το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) στηρίζει το προνόμιο να περιορίζει τα περί επιστροφής αποτελέσματα της ακυρώσεως στην ερμηνεία του άρθρου 1303 του αστικού κώδικα στην οποία αυτό προβαίνει.

77 — Βλ. αποφάσεις της 6ης Οκτωβρίου 2009, Asturcom Telecomunicaciones (C-40/08, EU:C:2009:615, σκέψη 39 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψη 49), της 21ης Φεβρουαρίου 2013, Banif Plus Bank (C-472/11, EU:C:2013:88, σκέψη 33), της 14ης Μαρτίου 2013, Aziz (C-415/11, EU:C:2013:164, σκέψη 53), της 30ής Μαΐου 2013, Jórdos (C-397/11, EU:C:2013:340, σκέψη 32), της 5ης Δεκεμβρίου 2013, Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León (C-413/12, EU:C:2013:800, σκέψη 34), της 27ης Φεβρουαρίου 2014, Rohotovsť (C-470/12, EU:C:2014:101, σκέψη 51), της 10ης Σεπτεμβρίου 2014, Kušionová (C-34/13, EU:C:2014:2189, σκέψη 52), της 18ης Φεβρουαρίου 2016, Finanmadrid EFC (C-49/14, EU:C:2016:98, σκέψεις 43 και 44), της 14ης Απριλίου 2016, Sales Sinués και Drame Ba (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252, σκέψη 34), καθώς και της 21ης Απριλίου 2016, Radlinger και Radlingerová (C-377/14, EU:C:2016:283, σκέψη 50).

78 — Εκτός, βεβαίως, εάν εξασφαλίζεται ότι παρέχεται επαρκής πληροφόρηση στον καταναλωτή.

72. Απομένει να εξετασθεί η πριν από τις 9 Μαΐου 2013 κατάσταση. Οι ρήτρες «κατώτατου ορίου επιτοκίου» εξακολουθούν να θεωρούνται καταχρηστικές και πάσχουσες ακυρότητα, η ακυρότητα όμως επιφέρει πλήρως τα αποτελέσματά της μόνον από την ημερομηνία της αποφάσεως του ανώτατου δικαστηρίου που τη διαπιστώνει. Για να αιτιολογήσει τη χρονική αυτή μετάθεση των αποτελεσμάτων, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) στήριξε τον συλλογισμό του σε μια σειρά στοιχείων⁷⁹, μεταξύ των οποίων η διαφύλαξη της ασφάλειας δικαίου λόγω του ρηξικέλευθου χαρακτήρα της αποφάσεώς του –εκτίμηση την οποία εντούτοις δεν συμμερίζομαι⁸⁰– και οι υφιστάμενες εξαιρετικές περιστάσεις. Ως προς το σημείο αυτό, το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) επέμεινε ιδίως στην ενδημική διάσταση της χρησιμοποίησεως των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου», κατόπιν δε στάθμισε, αφενός, την οφειλόμενη στους καταναλωτές προστασία, μεταξύ άλλων, δυνάμει της οδηγίας 93/13 και, αφετέρου, τα μακροοικονομικά διακυβεύματα για το τραπεζικό σύστημα ενός κράτους μέλους που έχει ήδη καταστεί εύθραυστο.

73. Μια τέτοια προσέγγιση, υπό τον όρο ότι παραμένει όλως εξαιρετική, φαίνεται να είναι ομοίως αποδεκτή υπό το πρίσμα της αρχής της αποτελεσματικότητας. Το Δικαστήριο έχει ήδη δεχθεί ότι η προστασία του καταναλωτή δεν είναι απόλυτη⁸¹. Προπάντων, δεν θεωρείται προφανές ότι, προκειμένου να αποκατασταθεί η ισορροπία μεταξύ του καταναλωτή και του επαγγελματία, είναι αναγκαίο, ή έστω δυνατό⁸², σε κάθε περίπτωση, να επιστρέφονται όλα τα ποσά που καταβλήθηκαν βάσει μιας ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου». Επίτευξη της τόσο επιδιωκόμενης από την οδηγία ισορροπίας δεν σημαίνει να ευνοείται ο καταναλωτής. Σε συνάρτηση με την ημερομηνία συνάψεως της συμβάσεως δανείου, η έλλειψη πλήρως αναδρομικού αποτελέσματος δεν είχε κατ' ανάγκη ως αποτέλεσμα τη μη αποκατάσταση της ισορροπίας. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται, κατά την άποψή μου, από δύο ουσιώδεις σκέψεις στο πλαίσιο της εκτιμήσεως στην οποία προέβη το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο), ήτοι ότι, πρώτον, ο καταναλωτής που δεσμεύεται με σύμβαση δανείου η οποία περιέχει μια ρήτρα «κατώτατου ορίου επιτοκίου» θα μπορούσε εύκολα να επιφέρει τη λήξη της συμβάσεως μέσω εξαγοράς και να αλλάξει τραπεζικό ίδρυμα και, δεύτερον, ότι η εφαρμογή της ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου» δεν θα είχε ως συνέπεια μια ουσιώδη μεταβολή των μηνιαίων δόσεων που οφείλουν οι καταναλωτές.

74. Δεδομένου ότι είναι αναγκαίο να λαμβάνονται υπόψη οι αρχές της εθνικής έννομης τάξεως που υπαγόρευσαν την κρίση περί περιορισμού των διαχρονικών αποτελεσμάτων της αποφάσεως του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου), η ασφάλεια δικαίου που αυτό επικαλείται –όχι τόσο λόγω του ρηξικέλευθου χαρακτήρα της αποφάσεώς του, υπενθυμίζω, όσο λόγω της πληθώρας των εν δυνάμει θιγόμενων νομικών καταστάσεων που μπορούν να υπονομεύσουν τη σταθερότητα ενός οικονομικού τομέα– συνιστά ζήτημα που απασχολεί την ενωσιακή έννομη τάξη.

75. Επομένως, υπό τις συνθήκες αυτές, ούτε η αποτελεσματικότητα των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από την οδηγία 93/13 ούτε οι σκοποί που επιδιώκονται με αυτή φαίνεται να θίγονται από την απόφαση του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου) να περιορίσει τα διαχρονικά αποτελέσματα της κηρύξεως της ακυρότητας των καταχρηστικών ρητρών.

76. Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, θεωρούμενο υπό το πρίσμα των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας, έχει την έννοια ότι, υπό τις περιστάσεις που χαρακτηρίζουν τις διαφορές των κύριων δικών, δεν αντιτίθεται σε απόφαση ανώτατου δικαστηρίου με την οποία αυτό διαπιστώνει τον καταχρηστικό χαρακτήρα των ρητρών

79 — Βλ. υποσημείωση 11 των παρουσών προτάσεων.

80 — Βλ. σημεία 53 επ. των παρουσών προτάσεων.

81 — Βλ. απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 2009, *Asturcom Telecomunicaciones* (C-40/08, EU:C:2009:615).

82 — Πράγματι, η αρχή της *restitutio in integrum* μπορεί, κατά το χρονικό σημείο της εφαρμογής της, να προσκρούει στους σχετικούς με την παραγραφή αξιώσεων κανόνες.

«κατώτατου ορίου επιτοκίου», διατάσσει την παύση χρησιμοποίησής τους και την εξάλειψή τους από τις υφιστάμενες συμβάσεις και κηρύσσει την ακυρότητά τους, περιορίζοντας ωστόσο, λόγω εξαιρετικών περιστάσεων, τα αποτελέσματα αυτής της ακυρότητας, ιδίως περί επιστροφής, στην ημερομηνία της πρώτης αποφάσεως που εξέδωσε με αυτό το περιεχόμενο.

Επί των λοιπών προδικαστικών ερωτημάτων

77. Φρονώ ότι η απάντηση που προτείνω στο Δικαστήριο να δώσει στα ερωτήματα που υποβάλλονται στο πλαίσιο της υποθέσεως C-154/15 και στο πρώτο ερώτημα το οποίο είναι κοινό στις υποθέσεις C-307/15 και C-308/15 είναι επαρκής, προκειμένου να παρασχεθεί στα αιτούντα δικαστήρια η δυνατότητα επίλυσης των διαφορών των κύριων δικών. Ως εκ τούτου, δεν θεωρώ αναγκαίο να απαντήσω στα λοιπά ερωτήματα που υποβάλλονται.

78. Επιθυμώ παρά ταύτα να διατυπώσω ορισμένες τελικές παρατηρήσεις, προκειμένου να αρθεί οποιαδήποτε αμφισημία, λαμβανομένων υπόψη των συστημικών διακυβευμάτων των υπό κρίση υποθέσεων.

79. Επαναλαμβάνω ότι η προτεινόμενη λύση εντάσσεται στο πλαίσιο των ιδιαίτερων περιστάσεων των εν λόγω υποθέσεων και ότι ένας τέτοιος περιορισμός, ο οποίος προέρχεται από ένα ανώτατο δικαστήριο, πρέπει να αποτελεί εξαίρεση.

80. Επιπλέον, η λύση που προτείνω δεν πρέπει, με κανέναν τρόπο, να θεωρηθεί ως επικύρωση της απόψεως ότι τα εθνικά δικαστήρια μπορούν ή οφείλουν να εφαρμόζουν τα κριτήρια που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο, όταν ζητείται από αυτό ο περιορισμός των αποτελεσμάτων των αποφάσεών του. Οι κανόνες που ρυθμίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένα ανώτατο δικαστήριο κράτους μέλους μπορεί να περιορίζει τα αποτελέσματα των αποφάσεών του εμπίπτουν, εκ πρώτης όψεως, στη δικονομική αυτονομία των κρατών μελών εντός του ορίου των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν νομίζω ότι, εν πάση περιπτώσει, θα ήταν χρήσιμη μια περισσότερο εις βάθος ανάλυση των κριτηρίων της καλής πίστης και των κινδύνων σοβαρών διαταραχών κατά την έννοια της νομολογίας που απορρέει από την απόφαση *RWE Vertrieb*⁸³ στην οποία επανειλημμένως αναφέρθηκε το *Tribunal Supremo* (ανώτατο δικαστήριο). Αντιθέτως, είναι σημαντικό να υπομνησθεί ότι το Δικαστήριο παραμένει κατά βάση αρμόδιο, εν ονόματι της υπεροχής και της ομοιόμορφης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, να κρίνει κατά πόσον είναι συμβατές με το δίκαιο της Ένωσης προϋποθέσεις που θεσπίζονται σε εθνικό επίπεδο και οι οποίες αφορούν τον περιορισμό των διαχρονικών αποτελεσμάτων των αποφάσεων που εκδίδουν τα ανώτατα δικαστήρια στο πλαίσιο της λειτουργίας τους ως δικαστηρίων του κοινού δικαίου κατά την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης.

81. Τέλος, από τη διατύπωση του όγδοου προδικαστικού ερωτήματος στην υπόθεση C-308/15 προκύπτει ότι το αιτούν δικαστήριο εκκινεί από την παραδοχή ότι υφίσταται υποχρέωση επεκτάσεως του περιορισμού των περί επιστροφής αποτελεσμάτων που απορρέουν από την ακυρότητα μιας ρήτρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου», όπως αυτός αποφασίστηκε στο πλαίσιο συλλογικής αγωγής ενώπιον του *Tribunal Supremo* (ανώτατου δικαστηρίου), στις ατομικές αγωγές κατά επαγγελματιών που δεν ήταν εναγόμενοι ενώπιον του *Tribunal Supremo* (ανώτατου δικαστηρίου) επ' ευκαιρία της συλλογικής αυτής αγωγής. Η Ισπανική Κυβέρνηση, τόσο με τις γραπτές παρατηρήσεις της όσο και κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, τόνισε ότι ένας τέτοιος κανόνας υπέρ μιας αυτόματης επεκτάσεως είναι άγνωστος στην ισπανική έννομη τάξη⁸⁴. Μολονότι είναι αληθές ότι η νομολογία του *Tribunal Supremo* (ανώτατου δικαστηρίου) λειτουργεί συμπληρωματικώς προς την ισπανική έννομη

83 — Απόφαση της 21ης Μαρτίου 2013 (C-92/11, EU:C:2013:180).

84 — Η απουσία κανόνα δυνάμενου να προσδιοριστεί σαφώς δεν καθιστά επομένως δυνατή μια ανάλυση όπως αυτή στην οποία προέβη το Δικαστήριο στο πλαίσιο της αποφάσεως της 14ης Απριλίου 2016, *Sales Sinués και Drame Ba* (C-381/14 και C-385/14, EU:C:2016:252, σκέψεις 32 επ.).

τάξη⁸⁵, αυτό δεν αναιρεί την ευχέρεια κάθε δικαστηρίου που επιλαμβάνεται αγωγής, η οποία σκοπεύει στη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα μιας ρήτηρας «κατώτατου ορίου επιτοκίου», να προβαίνει στη δική του ανάλυση των περιστάσεων και να εκτιμά αν, στη συγκεκριμένη περίπτωση που υποβάλλεται στην κρίση του, πρόκειται για παρόμοιες περιστάσεις, πράγμα που θα πρέπει, ενδεχομένως, να το οδηγήσει σε εφαρμογή της νομολογίας του Tribunal Supremo (ανώτατου δικαστηρίου). Υπό τις συνθήκες αυτές, το όγδοο προδικαστικό ερώτημα που υποβάλλεται στο πλαίσιο της υποθέσεως C-308/15 δεν απαιτεί περαιτέρω εξέταση εκ μέρους του Δικαστηρίου. Εν πάση περιπτώσει, εφόσον η λύση που δέχθηκε το Tribunal Supremo (ανώτατο δικαστήριο) δεν είναι, κατά την άποψή μου, ασύμβατη προς το δίκαιο της Ένωσης, η εφαρμογή της, από τα τακτικά δικαστήρια, είναι ικανή να διαφυλάξει την αρχή της ισότητας καθώς και αυτή της οικονομίας των διαδικασιών.

V – Πρόταση

82. Κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στα προδικαστικά ερωτήματα που υπέβαλαν το Juzgado de lo Mercantil nº 1 de Granada (εμποροδικείο αριθ. 1 Γρανάδας) και το Audiencia Provincial de Alicante (περιφερειακό δικαστήριο Αλικάντε) ως εξής:

Το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 1993, σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές, θεωρούμενο υπό το πρίσμα των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας, έχει την έννοια ότι, υπό τις περιστάσεις που χαρακτηρίζουν τις διαφορές των κύριων δικών, δεν αντιτίθεται σε απόφαση ανώτατου δικαστηρίου με την οποία αυτό διαπιστώνει τον καταχρηστικό χαρακτήρα των ρητρών «κατώτατου ορίου επιτοκίου», διατάσσει την παύση χρησιμοποίησής τους και την εξάλειψή τους από τις υφιστάμενες συμβάσεις και κηρύσσει την ακυρότητά τους, περιορίζοντας ωστόσο, λόγω εξαιρετικών περιστάσεων, τα αποτελέσματα αυτής της ακυρότητας, ιδίως περί επιστροφής, στην ημερομηνία της πρώτης αποφάσεως που εξέδωσε με αυτό το περιεχόμενο.

85 — Κατά το άρθρο 1, παράγραφος 6, του αστικού κώδικα.